

UDC 81'36 DBTBL 16.21.39
<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-3162.03>

Kenan AZILI¹, Ahmet AKPINAR², Figen PATİHAN³

¹Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi Ortak Dersler Bölümü, Bayburt, Türkiye (kenanazili@hotmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-9055-3842>

²Öğr. Gör. Dr., Bayburt Üniversitesi Ortak Dersler Bölümü, Bayburt, Türkiye
(aakpinar@bayburt.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0003-2965-1627>

³Öğr. Gör., Bayburt Üniversitesi Ortak Dersler Bölümü, Bayburt, Türkiye (patihanfigen@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-1503-6730>

ESKİ TÜRKÇEDE “ÇOKLUK, FAZLALIK, AŞIRILIK” BİLDİREN MİKTAR NİTELEYİCİLERİNİN TİPOLOJİSİ*¹

Özet

Yaygın ve klasik gramer yaklaşımına göre isimleri, isim soylu sözcükleri ve fiilleri nitelemekle görevli olan sıfat ve zarflar, bu sözcük kategorilerini çok çeşitli yönlerden niteleyen birimlerdir. Aynı leksikal birimlerin hem isim ve isim soylu sözcükleri hem de fiilleri niteliyor oluşu ise sentaktik görevleri ile ilgilidir. Bu yönüyle, mevcut fonksiyonlara sahip kategorideki birimlere “niteleyici” adı verilmektedir. Dünya dillerinin tipolojisi için en elverişli yaklaşımın artzamanlı olarak tarihsel dönemleri değerlendirmek olduğu göz önünde bulundurulursa, niteleyiciler için de arkaik biçimlerin önemi daha da ön plana çıkacaktır. Bu açıdan, Türkçenin sahip olduğu niteleyiciler üzerine çalışmak için söz konusu dilin ilk yazılı envanteri ve bu dönemin kapsamına dâhil edilen çeşitli çevreler (VIII.–XI. yüzyıl) en uygun veri dokümanının elde edileceği saha olacaktır. Zira bu dönemdeki özellikle Budist ve İslamî çevrede kaleme alınan metinler niteleyiciler bakımından oldukça zengindir.

Bu makalede, VIII. –XI. yüzyıllar arasındaki Türkçenin ilk yazılı envanterinde tespit edilen niteleyicilerin tipolojileri incelenmektedir. Oldukça çeşitli niteleyici varlığı, Türkçedeki bu birimleri kapsamlı olarak ele almayı güçleştirdiğinden dolayı, çalışmada “çokluk, fazlalık, aşırılık” bildiren miktar niteleyicileri üzerine odaklanılacak ve buradan hareketle genel niteleyici karakterlerine ulaşmaya çalışılacaktır. Ele alınacak miktar niteleyicilerinin gramerleşme safhaları, kavramsal ilişkileri ve sentaktik dizilimleri üzerinden bir sınıflandırma ile niteleyicilerin genel anatomisi ortaya konacaktır. Bu sayede, hem artzamanlı hem de eşzamanlı bulgulara ulaşılarak dil evrenselliği ve dil tipolojisine katkı sağlamaya yönelik bulgular ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, tipoloji, miktar niteleyicileri, gramerleşme, çokluk

*Geliş Tarihi: 4 Kasım 2022 – Kabul Tarihi: 22 Kasım 2022

Date of Arrival: 4 November 2022 – Date of Acceptance: 22 November 2022

Келген күні: 4 караша 2022 ж. – Қабылданған күні: 22 караша 2022 ж.

Поступило в редакцию: 4 ноябрь 2022 г. – Принято в номер: 22 ноябрь 2022 г.

¹Bu makale, Bayburt Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından 2022/69001-01-02 kodlu proje ile desteklenmiştir.

Kenan AZILI¹, Ahmet AKPINAR², Figen PATIHAN³

¹assoc.prof. dr., Bayburt University, Department of Common Courses, Bayburt, Turkey
(kenanazili@hotmail.com) <https://orcid.org/0000-0002-9055-3842>

²Lecturer, Bayburt University, Department of Common Courses, Bayburt, Turkey
(aakpinar@bayburt.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0003-2965-1627>

³Lecturer, Bayburt University, Department of Common Courses, Bayburt, Turkey
<https://orcid.org/0000-0002-1503-6730>

**THE TYPOLOGY OF QUANTITATIVE QUALIFIERS MARKING
“MULTIPLE, EXCESSIVE, EXTREME” IN OLD TURKIC**

Abstract

Adjectives and adverbs, which are responsible for qualifying nouns, nouns and verbs according to the common and classical grammatical approach, are units that characterize these word categories from a wide variety of aspects. The fact that the same lexical units qualify both nouns and denominal words and verbs is related to their syntactic duties. In this respect, the units in the category with available functions are called “qualifiers”. Considering that the most convenient approach for the typology of world languages is to evaluate historical periods diachronically, the importance of archaic forms for qualifiers will come to the fore even more. Therefore, in order to study the qualifiers of Turkic, the first written inventory of the language in question and the various circles included in the scope of this period (VIII-XI century) will be the field from which the most appropriate data document will be obtained. Because the texts written in this period, especially in the Buddhist and Islamic environment, are very rich in terms of qualifiers.

In this article, typologies of qualifiers identified in the first written inventory of Turkic between the eighth and eleventh centuries are examined. Since the existence of quite a variety of qualifiers makes it difficult to study these units in Turkic, the study will focus on the quantity qualifiers declaring “multiple, excessive, extreme” and from this point of view, it will be tried to reach the general qualifier characters. The general anatomy of the qualifiers will be revealed with a classification over the grammaticalization stages, conceptual relations and syntactic sequences of the quantity qualifiers to be discussed. In this way, both diachronic and synchronic findings will be reached and findings that will contribute to language universality and language typology will be revealed.

Keywords: Old Turkic, typology, quantitative qualifiers, grammaticalization, plurality

Giriş: Zarfların Kategorik Değeri Nedir?

Zarf; fiilleri, sıfatları ve kendi kategorisindeki birimleri zaman, yer, tarz ve miktar gibi yönlerden niteleyen sözcüklerin bulunduğu kategoriye verilen isimdir. Evrensel dilbilgisi ve dilbilim çalışmalarında, genellikle isimlerin niteleyicisi olarak sıfat, fiillerin niteleyicisi olarak da zarflar kabul edilmektedir. Fakat zarflar, söz diziminde fiil dışında sıfatlar ve kendi kategorisindeki varlıkları da niteleyen birimler olarak görev alabildikleri için “en üretken kategori” olarak kabul edilmektedir [1, s. 98]. Söz dizimsel açıdan, dizimde bulunduğu konum itibarıyla kimi sözcüksel kategorileri niteleyebilen zarflar, bu özellikleriyle diğer kategorilerden ayrılmaktadır. Bir niteleyici olarak hem kendi kategorisindeki birimleri, hem sıfatları hem de fiilleri niteleyen gramer birimlerinin zarf terimi ile karşılanıyor oluşu da önemli kategori sorunlarını beraberinde getirmektedir [2, s. 2].

Uzun zamandan beri, dünya dillerindeki sözcük kategorileri üzerine yapılan pek çok çalışmada, zarfların çok ayrı bir yer tuttuğu gözlemlenir. Bu çalışmalarda isim ve fiil gibi kategorilerin aksine, zarfların kategorik değeri üzerinde bir ittifak sağlanamamıştır. Zarfların tanımlanması ve kategorik değerleri konusu netleştirilememiş, bu sözcük türünün kategorik açıdan “en karmaşık ve en belirsiz” sözcük sınıfı olduğu iddia edilmiştir [3, s. 19]. Anlam alanı açısından çok geniş olmaları, morfolojik yönden sayısız türeme olanağına sahip biçimlerinin olması, -farklı dillerde- görünüşte serbest kelime sıralarının olması, teknik yönden neredeyse her şeyi niteleme kapasitelerinin bulunması, zarf kategorisini belirlemeyi zorlaştıran etkenler arasında yer almaktadır [4, s. 3]. Türklük bilimi çalışmalarında olduğu gibi, diğer birçok evrensel çalışmada, zarfların leksik bir değerinin olup olmadığı veya hangi kategorilerde değerlendirileceği bugün hâlâ tartışmalı bir konudur. Araştırmacılar, zarfların tanımlanmasında “ilginç, belirsiz, karmaşık, ara form” gibi ifadeler kullanarak bu belirsizliği ortaya koymuşlardır. Çünkü zarfların sözcüksel bir kategori mi, dilbilgisel bir kategori mi yoksa bağımsız bir kategori mi olduğu konusunda çekimserdir [5, s. 14]. Konunun anlaşılması için, Türkiye Türkçesinden verilen aşağıdaki örneklere bakılabilir:

- (a) Okula **yalnız** gelmiş.
- (b) **Yalnız** kadın bankta oturuyordu.
- (c) **Yalnızlar** anlar beni.
- (d) Giderim, **yalnız** sen de gelmelisin.

Yukarıdaki örneklerde, yalnız sözcüğünün dört farklı kategoride kullanımı görülmektedir. (a) örneğinde zarf, (b) örneğinde sıfat, (c) örneğinde -dolaylı bir biçimde- isim ve son (d) örneğinde ise edat olarak görev aldığı anlaşılmaktadır. Türkçe sözlüklerde bu sözcüğün kavramsal karşılıklarının yanında, sözcüğün bütün görevleri de tanımlanmıştır. Fakat

bu sözcüğün söz diziminden bağımsız olarak hangi kategoride değerlendirilebileceği netleştirilememektedir. Bu yüzden Rauh [3, s. 37-40], daha önceki bütün yaklaşımları dikkate alarak zarfları iki açıdan değerlendirmiş; onların hem sözcüksel bir değer olarak hem de söz dizimsel bir dizilim ögesi olarak tanımlanabileceğini ileri sürmüştür. Zaten Türklük bilimi çalışmalarındaki zarf tanımlamalarının tamamında görülen ikilik de bu sözcüksel ve söz dizimsel özelliklere odaklanılmasından kaynaklanmaktadır, bk. [6, s. 371; 7, s. 409; 8, s. 96; 9, s. 216; 10, s. 258; 11, s. 160; 12, s. 451; 13, s. 273; 14, s. 394; 15, s. 50].

Zarf görevinde kullanılan birçok sözcüğün bu değişken görevli olma durumu, literatürde yeni terimler üretilmesine de sebep olmuştur. Dillerdeki bazı sözcüklerin sadece zarf olarak kullanılıyor oluşu ve diğer bazı sözcüklerin esasen zarf olmayıp söz dizimsel bakımdan zarf görevini yükleniyor oluşu; ilk durumdakiler için zarf (adverb), ikinci durumdakiler için zarflık (adverbial) terimini doğurmuştur [4, s 3; 5, s. 14]. Diğer taraftan dillerdeki sabit zarf görevli sözcüklerin -burada prototip zarf terimi kullanılır-, arkaik açıdan sayıca oldukça az olduğu bilinmektedir [16; 17]. Lehman'a [16] göre zarflar çok özel semantik ve söz dizimi özelliklerine bağlı olan son kategorilerdir. Bu şekildeki bir tespite dayanarak zarfların kategorik açıdan aslî sözcük türü olamayacağı ve bilişsel süreçte -belirli morfolojik, semantik süreçlere de dâhil olarak- söz dizimine bağlı öğeler olabilecekleri iddia edilebilir. Öyle ki, Jespersen'in kategoriler için öne sürdüğü "seviye teorisi", zarfların aslî sözcük kategorisi olmadığını gösteren önemli bir tespittir: *Birinciller* (anamlı birimler, isimler), *İkinciller* (sıfatlar) ve *Üçüncüller* (zarflar) [18, s. 109]. Bazı zarf türleri, birincil seviyeden aşama aşama üçüncül seviyeye taşınmakta iken birincil seviyedeki bütün sözcükler sıfat veya zarf görevli olarak kullanılamaz. Sweet [19, s. 35-36], seviye hiyerarşisi içinde "ağaç, kar, insan" gibi isimlerin hepsinin töz (asıl) sözcükler olarak tanımlamış ve bu tür sözcüklerin sıfat veya zarf kategorilerine geçemeyeceğine dikkat çekmiştir. Çünkü bunların, "kalıcı nitelikleri" ifade ettiğini; sıfat veya zarfların ise, "nitelikleri veya fenomenleri" değiştirdiğini iddia etmiştir.

Kimi sözcükler, söz dizimine bağlı bir şekilde, daha çok sıfat-zarf görevli olarak tanımlanmakta; doğal olarak bu iki kategorinin ayrımı, yalnızca (isim ve fiil gibi) niteledikleri sözcük türlerine göre ayrılmaktadır. Öte yandan, diller, bu iki kategorinin birbirinden ayrılması için bazı morfolojik stratejiler de geliştirmiştir. Dillerdeki doğrudan zarf görevli sözcükler dışındaki kategori değiştiren sözcüklerin bazı morfemlerle sıfat kategorisinden zarf kategorisine geçişi sağlanmıştır: **İng.** +*ly* morfemi (slow→slowly), **Rom.** +*ește* morfemi (moralî→moralicește) [20, s. 62]. Bu strateji, Türk dilinde de görülmektedir. Mesela Eski Türkçede çok kez

tanıklanan *edgü* “iyi” sıfatı, *+tl* morfemi ile genişleyerek *edgüti* “iyi bir şekilde” donmuş zarfını oluşturmuştur¹. Modern Türk yazı dillerinde sıkça kullanılan ve türetim morfemlerinden biri olan *+CA* aynı işleve sahiptir: *hızlı* → *hızlıca*, *güzel* → *güzelce*. Bu morfolojik değer, sözcüklerin zarflık ve sıfatlık değerlerini belirlemeye imkân tanınmasına rağmen, diğer söz dizimsel değere sahip zarf yapılarına kıyasla, morfolojik değerinde daha sınırlı bir kullanım alanına sahip olduğunu belirtmek gerekir. Hâl böyle olunca, morfolojik işaretleme dışındaki söz dizimsel değere sahip kategorik değerler, daha çok işlevsel özellikleri ile öne çıkmakta ve bu özellikler sayesinde kategori değiştirebilmektedir. Bu türden sözlüksel öğelerin tamamı; esasen, bir veya daha fazla ismi, fiili, sıfatı ve kendi kategorisindeki sözcüğü çeşitli yönlerden niteledikleri için, daha kapsamlı bir şekilde, “niteleyici” terimi ile karşılanabilir. Herhangi bir kategori ayırt etmeksizin niteleyici teriminin kullanılması, bu sözcükleri hem söz dizimsel hem de anlamsal işlevi bakımından tanımlayabilir. Böylelikle, dilbilgisi çalışmalarında morfolojik ve anlambilimsel açıdan ele alınan sözcüksel birimler, kategori ayırımına gidilmeden ortak düzlemde değerlendirilme imkânı bulabilir.

-- 0 --

İşaretledikleri kavramsal alandan ziyade, söz dizimindeki işlevleri ile ön plana çıkan sıfat ve zarflar, söz dizimine bağlı olarak sözcüksel bakımdan sınırsız sayıda olabilir. Bu açıdan, sıfat ve zarflar, işaretledikleri anlamsal alan bakımından da kendi aralarında çeşitli sınıflara tabii tutulmuşlardır. İlk örneklerinden biri, M.Ö. I.-II. yüzyıllarda yaşayan Dionysos Thrax’ın *Gramer Sanatı* adlı eserindeki Klasik Yunanca için verilen sınıflandırmadır. Buna göre zarflar; *zaman zarfları*, *nitelik zarfları*, *nicelik zarfları*, *istek zarfları*, *hayıflanma zarfları*, *olumlama gösteren zarflar*, *yasak belirten zarflar*, *kıyaslama yahut benzerlik zarfları*, *şaşkınlık belirten zarflar*, *varsayım gösteren zarflar*, *düzen*, *toparlanma gösteren zarflar*, *teşvik bildiren zarflar*, *soru zarfları*, *pekiştirme zarfları*, *yer zarfları*, *olumlu-olumsuz yemin zarfları*, *onaylama zarfları*, *iddia zarfları* ve *dinsel taşkınlığı gösteren zarflar* gibi çok çeşitli alt kategorilere ayrılmaktadır [21, s. 55-59]. Sıfatlar için de buna benzer eski sınıflandırmalardan bahsedilmektedir. Evrensel modern çalışmalarda ise bu sınıflandırmanın sayıca daha az ve dar kapsamlı olduğu görülmektedir. Literatürde yaygın olarak *yer - yön zarfları*, *katlama / sayma zarfları*, *sıklık / zaman zarfları*,

¹ Türk dilinin zarf yapımı konusunda, morfolojik açıdan daha elverişli ve geniş imkânlarla sahip olduğu söylenebilir. Özellikle zarf-fiillerle çekimlenen geçici zarf biçimleri yanında daha analitik şekiller de görülebilir. Mesela, Genel Türkçede görülen *-DukDA*, *-GU(n)CA* ve *-DukCA* gibi sıfat-fiillerle birleşen durum morfemlerinin oluşturduğu analitik birleşmeler, yine geçici zarf kategorisine ait sözcük türetiminde kullanılmaktadır.

pekiştirme zarfları ve miktar/derecelendirme zarfları gibi isimlerle farklı sınıflandırmalar yapılmıştır. Sıfatlar için ise daha çok, *niteleme sıfatları* ve *belirtme sıfatları* gibi temel birimler altında çeşitlenen sınıflandırmalar öne çıkmaktadır.

Çokluğun İşaretlenişinde Sözcüksel Yol: Miktar Niteleyicileri

Çeşitli adlandırmalarla ortaya konulan niteleyici sınıflandırmalarındaki ayırım da tam anlamıyla net değildir. Mesela, sıklık ve miktar zarfları gibi bazı kategorilerin arasında kuvvetli bir ilişki söz konusudur. Yani “çok” ve “sık” ifadeleri birbirine yakın ve eşdeğer şekilde kullanılması mümkün zarflardır [22, s. 685]. Bu zarf kategorilerinden miktar zarfları, söz diziminde genellikle azlık-çokluk ile ilgili niteleme fonksiyonuna sahip zarflardır. Fakat miktar ve derece yönünden niteleyici olarak kullanılan bu birimlerin -sıklıkla sıfatları nitelediği için- sıfatlara daha çok benzediği düşünülmektedir [2, s. 7]. “Bir olayın derecesini ifade etme işlevi” olarak tanımlanan [6, s. 372] bu zarflar için; “miktar ve derece beyanı” [10, s. 248]; “bir sıfatın, zarfın ve fiildeki oluşumunun nicelik, düzey ve derecesini belirleme” [12, s. 517]; “sıfat ve zarflara edat koyarak derece ve nicelik ifade etme” [14, s. 357]; “bir fiilin, sıfatın veya başka bir niteleyicinin derecesini gösterme” [8, s. 89] gibi tanımlamalar yapılırken, benzer işlev ile isimlerin miktar/sayı/derecesini gösteren sözcükler için ise *niteleme sıfatları*, *belgisiz sıfatlar* ve *sayı sıfatları* gibi kategoriler altında sıfatlar değerlendirilmektedir.

“Miktar ve ölçü” açısından niteleme işlevine sahip bu sıfat ve zarf kategorileri -bundan sonra niteleyici-, Ağca tarafından “sözcüksel çokluk işaretleyicileri” olarak değerlendirilmektedir. Türk dilinin “çokluğu” işaretlemek için +lAr gibi çokluk morfolojilerine başvurmasına karşın, bu türden sözcüksel birimlerin de “azlık-çokluk” ilişkisini kurduğu bilinmektedir [23, s. 50–51]. Bu çerçevede, herhangi bir ismin, sıfatın, zarfın veya fiilde ifade edilen işin, oluşun, hareketin ölçüsünü, miktarını, sayısını, derecesini belirten sözcüksel işaretleyiciler miktar niteleyicileri olarak değerlendirilebilir. Yine tekrarlamak gerekirse, bu tanımlamanın kapsamına bağlı olarak miktar zarfları, derecelendirme zarfları, niteleme sıfatları, belgisiz sıfatlar ve sayı sıfatları gibi çeşitli kategoriler altında incelenen kimi sözcükler, “azlık-çokluk” bakımından niteleyici konumunda yer almaktadır.

Türk dilinde çokluk işaretlemek üzere kullanılan niteleyicilerin sayısı oldukça fazladır. En erken tarihli metinlerden itibaren birçok örneğine rastlanılan miktar niteleyicileri, ait oldukları çevre ve zamana bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Diğer niteleyiciler arasında nicelik bakımından öne çıkan bu niteleyiciler, dillik özellikler bakımından farklı biçimsel ve anlamsal/kavramsal özellikler barındırmaktadır. Bu çalışmada, niteleyici

kategorileri arasında bulunan miktar niteleyicilerinden “çokluk, fazlalık, aşırılık” işaretleyen yapıların “türetim anatomisi” incelenerek tipolojik sonuçlar elde etmek hedeflenmektedir. Çalışmanın kapsamı ise, kağanlık döneminden itibaren çeşitli bölgelerde bulunan yazıtları, Manihaist ve Budist çevrelerde üretilen metinleri, İslam'ın kabulüyle yazılan ilk metinler ve nihayet din dışı çevrelerde kaleme alınan metinleri ihtiva eden VIII. ve XI. yüzyıllar arasındaki Eski Türkçeye âit dil malzemesinden oluşmaktadır. Yapılan taramalarda, söz konusu dönem metinlerinin, “çokluk, fazlalık, aşırılık” bildiren miktar niteleyicileri bakımından zengin bir söz varlığına sahip olduğu gözlemlenmiştir. Diğer yandan niteleyiciler için bu dönemin seçilmesi, daha sonraki tarihsel ve modern yazı dillerindeki yapılar için genel prototipin ortaya konulmasına vesile olacaktır. Zira Eski Türkçe malzemenin bir kısmının daha sonraki yazı dillerinde görüldüğü bilinmektedir.

Genel Türkçenin zarf ve sıfat görevli söz varlığı arasından yalnızca “çokluk, fazlalık, aşırılık” kavram alanını işaretleyen miktar niteleyicilerinin seçilmesi, bu malzemenin nicelik bakımından müstakil bir çalışmanın sınırlarını hayli aşacak olmasından kaynaklanmaktadır. Miktar niteleyicilerinin biçimsel, anlamsal ve söz dizimsel incelemesi, bir bakıma, diğer niteleyiciler hakkında bazı tipik stratejilerin anlaşılmasını sağlayacaktır. Ayrıca bunlar üzerinde mikro düzeydeki çıkarımların genel bir yargıya varılmasında ilk adımı temsil etmesi beklenmektedir. Yukarıda zikredildiği gibi, niteleyicilerin biçim birimsel stratejiler olsun olmasın, sınırsız sayıda kullanıma sahip olduğu bilgisi, bütün dil malzemesi üzerinde çalışmayı imkânsız kılmaktadır. Dönem ve kategori sınırlamasıyla niteleyiciler üzerinde daha sağlıklı çıkarımların yapılacağı düşünülmektedir. Çalışmada verilen niteleyici yapılarının birçoğu, biçimsel ve işlevsel açıdan daha önceki müstakil çalışmalarda ele alınmış ve ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Ancak tipolojik çerçeveyi görebilmek ve genel bir teorik zemine yerleştirmek için, bu yapıların toplu olarak karakterize edilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede, daha önce ele alınan formlar, sadece belirli özellikleri ile gösterilecek ve önceki çalışmalara yönlendirilecektir.

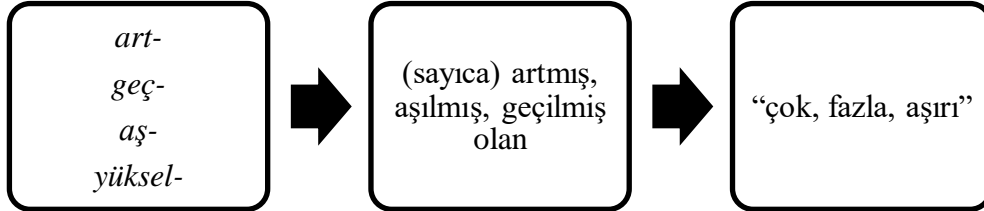
Eski Türkçe dönemine ait metinler üzerinde yapılan taramalar sonucunda, niteleyicilerin karakteristik yapılarını sınıflandırabilecek dört farklı sınıf belirlenmiştir. Bunlardan ilki “kimi morfemlerle dilbilgiselleşme ve sözcükselleşme aşamalarına katılan sözcüksel işaretleyiciler”, ikincisi “farklı kavram alanlarından çeşitli anlamsal/kavramsal gelişimlerle ortaya çıkan sözcüksel işaretleyiciler”, üçüncüsü “etimolojiye dirençli veya hâli hazırdaki çalışmalarda köken açısından şüpheli daha eskicil niteleyiciler” ve sonuncusu “çeşitli söz dizimsel stratejilerle oluşturulan niteleyici yapıları”dır.

0. Morfemlerle Çekimlenerek Dilbilgiselleşme ve Sözcükselleşme Aşamalarına Katılan Yapılar

Bu sınıftaki niteleyiciler; zarf-fiil, isim türetim ve yokluk morfemleri ile çekimlenmiş kök veya gövde formlarının, dilbilgiselleşme veya sözcükselleşme aşamaları vasıtasıyla “çokluk, fazlalık, aşırılık” işaretleyecek yapılara doğru gelişimini gösteren örnekleri temsil etmektedir. Bu yapılar, Türkçe için tipik sayılabilecek dilbilgiselleşmenin “kategorisizleşme” aşamasını veya sözcükselleşmenin temel adımı olarak kategori değişimini göstermektedir. Tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde bu şekilde ortaya çıkan çok sayıda örnek bulunmaktadır.¹

0.1. Zarf-fiil Morfemi ile Kurulan Yapılar

Eski Türkçede, “artmak, geçmek, aşmak, yükselmek” gibi harekete bağlı fiil kök veya gövdelerinin, zarf-fiil morfemleri ile çekimlenerek kök veya gövdenin sahip olduğu kavramsal alanları çokluk ve fazlalığa taşıdığı, bununla birlikte niteleyici olarak söz diziminde görev aldığı tespit edilmiştir. Bu tür yapıların çekimlenme öncesi ve sonrasında işaretledikleri kavramsal alanın metaforik ve bilişsel bir sürece dahil olduğu görülmektedir. Bu süreç, “yönlülük ilkesi” ile açıklanabilir [24, s. 88]. Fiil kök veya gövdelerinin sahip olduğu “artmak, geçmek, aşmak, yükselmek” gibi kavramsal alan genellikle yukarı yönlü (↑) bir hareket alanına sahiptir. Yukarı yönlülük ise metaforik transfer ile *miktar bakımından yüksekliği* veya *aşımı* gösterecek bir kavramsal gelişime olanak sağlamış, böylece morfemlerle genişleyen yapılar miktar açısından “çokluğu, fazlalığı” işaretleyebilmiştir. Bu kavramsal geçiş, şu şekilde gösterilebilir:

Çalışmanın kapsamındaki tarihsel dönem metinlerinde aşağıdaki fiiller ve dilbilgiselleşme aşamaları sonucunda bu fiillerden türetilen miktar niteleyicileri tespit edilmiştir:

a) *artaru ve artuk*

“Artmak, çoğalmak, fazlalaşmak” kavramlarına karşılık olarak kullanılan fiil, ettirgenlik çekimi ile birlikte zarf-fiil morfemini alarak

“çokluğu” işaretleyecek bir niteleyiciye doğru gelişim göstermiştir. Zarf-fiil çekimli bazı örnekler; henüz donmamış, canlı ve fiil birleşimlerinde kullanılmış hâlde tanıklanabilir:

KB 610'da *tapug arturu bardı kündä yañı ağırladı ilig küniñä öñi* “O günden güne hizmetini arttırmakta, hükümdar da onu günden güne yükseltmekteydi.”,

DLT 105'te *keldi bärü arturu berdi elin ärtürü* “Çoğalarak buraya doğru geldi, geçerken yardım etti.”,

Fiilin canlı birleşim biçimlerine karşın, dilbilgiselleşme aşamalarında kategori değiştirip donuklaşan ve isim ve fiilleri “çokluk” yönünden işaretleyen niteleyiciler hâline geldiğini gösterecek sayılı örnekler mevcuttur:

JapanMa 105'te *ançulayu kelmiş ayagka tägimlig köni tüz tuyuglıñın adınçig iki kırk lakşanlar nayrag iyinki säkiz on ädgülär üzä arturu uz itilmiş yaratılmış ät'özlüg ärdinisin* “Öylesine gelmiş, saygıdeğer, doğru kavramış (olan Buddha'nın) seçilmiş otuz iki lakşanası ile aňuvyanjana denilen seksen güzellikleri üzerine çokça maharetle yaratılmış vücut cevheriyle”,

IduqQoço 17'de *alku el bodun açıp körüp arturu sevinişip* “Bütün halk açıp, bakıp fazlasıyla sevinerek”.

Diğer taraftan, aynı kök fiilin diğer bir morfemle çekimlenerek aynı işlevi koruduğu *artuk* şekli de yaygın niteleyiciler arasında gösterilebilir. Öyle ki bu yapı, yazıtlar çevresinden başlayarak tespit edilebilir. Özellikle sayı sistemlerinde fazlalığı işaretlemesi bakımından dikkate değerdir:

KT D 33'te *yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı* “Zırhından kaftanından yüzden fazla okla vurdu(lar).”,

KÇ D13'te *artuk yilkıg igitti* “Çok sayıda at sürüsünü besledi”,

M II 12'de *neçe yemä tömkä biliglig ersär inçip ätüzin artuk saklanu tutar* “Her ne kadar cahil ise de yine vücudunu fazlasıyla korur”,

AY 493'te *altı kat amranmak uguş täñri yerintä yalıñuz siz tängri kıızı ağılatı artuk kükülmüş siz* “Altı kat dünyevi hırslar dünyasının tanrı saraylarında (bile) yalnız siz, tanrıça, fazlasıyla övülmüşsünüz.”.

Arturu çokluk niteleyicisi, daha sonraki dönemlerde tanıklanan bir form olmasına karşın, *artuk* biçimi yazıtlardan modern Türk yazı dillerine kadar kullanılan bir niteleyicidir. Bu şartlar altında ilk biçimin dilbilgiselleşme aşamasına daha geç girdiği, ikincisinin ise diğerine nazaran oldukça erken safhalarda dilbilgiselleştiği ve çeşitli kategorik değerler kazandığını belirtmek gerekir.

b) ärtä ve ärtiñü

Tarihsel metinlerde, “geçmek” kavram alanını işaretleyen *ärt-*fiilinin zarf-fiil çekimiyle dilbilgiselleşme sürecine girdiği ve niteleyici

olarak kullanıldığı çok sayıda örnek tespit edilmiştir. *Ärtä* şekliyle tanıklanan bu biçim üzerine daha önceki çalışmalarda kimi karışıklıklar görülsede son çalışmalarda bu yapının köken ve dilbilgiselleşme öyküsü netleştirilmiştir, bk. [25].

Abh. 1550'de *munda sezinü sözlämiş tæg bir işim ärtä tükätädi* "Bundan şüphelenip söylemiş gibi bir işim tamamen geçti." ve **Abh. 1554**'de *äñilki kaltı täjri burxanka yüküngülük ikinti kaltı şasdr yaradgulug yükünip täjri burxanka ärtä tükätädi* "En başta Buda'ya secde etmek, ikincisi Şāstra hazırlamak; secde ederek Buda için (bunları) bitirdi." gibi örneklerde, canlı bir şekilde geçici zarf olarak kullanılan zarf-fiil çekimli fiil formunun, aşağıdaki örneklerde, artık tamamen çokluğu işaretleyen bir niteleyici olduğu anlaşılmaktadır:

AY 638'de *äj kiçiği üçünçi mahasatvı bodısatav ärtimlig törükä siñirtip ärtä kırılı täginmiş* "En küçüğü üçüncü Mahasatvı Bodısatav geçici töreye nüfuz edip tümüyle ölmüş",

BT XIII 1'de *...niñ üzäsi ärtä säviglig tog tolu* "...nin üzeri çok sevimli, dolu",

BT XIII 21'de *ädgü nomlug yıdlarıñ ärtä qoqar yıparça* "İyi dharma kokularınız çok güzel kokuyor.",

BT XXV 420'de *töz bahşımızniñ ädgü ögli köñül üzä asıg tusu kılmaklıg ädgüsü çın kertü ärtä ağır üçün* "Bizim 'kök öğretmenimiz'in (mülacarya) iyi gönül üzerine fayda sağlamak iyiliği son derece doğru ve cömertlik (maitrī) olduğu için...".

Ayrıca kök fiilden türetilen ve *ärtä* gibi çokluğu işaretleyen bir diğer niteleyici ise *ärtiñü* biçimidir. Bu niteleyici *ärtä*'nin aksine yazıtlardan beri tanıklanan daha eski bir dilbilgiselleşmiş biçim olarak öne çıkmaktadır:

BK K 9'da *män türgiş kağanı kızım kunçuyug ärtiñü ulug törün alı bertim* "Ben Türgiş Kağanına kızımı pek büyük bir törenle alıverdim.",

TT II 416'da *ol ödün kaltı täjri ilig böğü kan inçä aydukta ötrü biz dindarlar kamağ iltäki bodun ärtiñü ögrünçülüğ boltumuz* "O zaman, Tanrı hükümdar Böğü Han böyle buyurduğundan dolayı biz seçkinler ve ülkedeki tüm halk olağanüstü sevinçli olduk.",

AY 141'de *öz kılmış kılınçlarıña ärtiñü uyadsar aymansar* "Kendi yaptığı işlere çok utansa, korksa".

c) *keñürü*

keñ"geniş"+*ü-r-* "genişlemek" şeklinde bir türetimle oluştuğu düşünülen [26, s. 727, 733; 27, s. 728] fiil gövdesi, yine ünlü zarf-fiili ile çekimlenerek dilbilgiselleşme aşamalarına dâhil olmuştur. Clauson, bu aşamada fiil gövdesinin kavramsal alanını "tanıtmak, bilinir kılmak" gibi bir alana taşıdığını iddia etse de [26, s. 733], aşağıdaki örneklerde yapının

“çokluğu, fazlalığı” işaretlediği anlaşılmaktadır. Gövde fiilin anlamını koruyan canlı şekiller, geçici fiil birleşimlerinde tanıklanmaktadır:

AY 666'da *süzük köngülin bir uçlug keñürü yadturu tägingäy biz* “Saf bir gönülle (bu öğretiyi) geniş alanlara yayacağız.”,

AY 698'de *ymä yertinçüdü keñürü yadılıp yügärü közüni tururlar* “Yeryüzünde büyük bir alana yayılıp hâlihazırda görünürler.”.

Yazıtlarda tanıklanmayan niteleyici, Budist ve İslamî metinlerde “çokluğu” işaretleyen şu örneklerde gramerleşme sürecini tamamlamış ve donuklaşmıştır [4, s. 180–181]:

BT XIII 24'te *kimkä eşidilip ämgäkligniñ açığ üni keñürü asıg kılur ersär küni tüni ketmiş ersär* “İzdırabın acı sesi işitilip kime çokça fayda kılmışsa (ve) gece gündüz gitmişse”,

BahşıÖg 42'de *tilin alku keñürü sözlämişlärim küşüşüm ol darni nom padakları bolzun* “Dil ile fazlasıyla anlattıklarım, isteğim o dharani dharma şiirleri olsun.”,

KB 4462'de *işin kalsalar tärk tärin tägrü ber yetürgil içürgil aşın keñrü ber* “Senin ısmarladığın bir işi yapınca onların hizmet hakkını derhal öde, bolca yedir, içir.”,

KB 4537'de *aş içgü tuz etmäk yemä keñrü tut atıñ ädgü bolgay kelü bergä kut* “Yiyeceği içeceği, tuz ekmeği bolca tut; iyi nam kazanırsın ve saadet sana yar olur”.

d) kuturu

Koduru/kuduru/kuturu şeklinde çeşitli okuyuşlarla değerlendirilen sözcüğün, çeşitli çalışmalarda, kökeni ve sahip olduğu kavramsal alanı için farklı teklifler öne sürülmüştür. “Tamamıyla, esaslı surette” [28, s. 59], “tamamen, tamamıyla, epey, aşırı” [29, s. 452a, 474b], “pey, aşırı” [26, s. 606] ve “kuvvetlice, aşırı bir şekilde, epey” [27, s. 728] gibi kavramsal alanlara sahip olduğu düşünülen niteleyicinin, **kud-** “dökmek” [28, s. 59], **kodur-** “çaba sarf etmek, gayret etmek” [26, s. 606], **kod-** “bırakmak, koymak” [30, s. 45] ve **kodur-** “aşmak, sınırı aşmak, taşmak” [27, s. 728] gibi fiillerden türetildiği ileri sürülmüştür. Ancak bu sözcük üzerine yapılan son çalışmada Uçar, imlayı da gözeterek sözcüğün **kutur-** “sınırı aşmak, taşkınlık yapmak, kudurmak” fiilinden zarf-fiil çekimi ile meydana geldiğini öne sürmektedir [31, s. 174-175]. Diğer çokluk niteleyicileri göz önünde bulundurulduğunda, çokluk niteleyicilerinin kavramsal ilişkileri bakımından, bu yaklaşımın makul bir türetim olduğu kabul edilebilir.

Sözcüğün zarf-fiil çekimi sonucunda dilbilgiselleşme aşamasında “çokluk, aşırılık” işaretlediği niteleyici kullanımı şu örneklerde açık bir şekilde görülebilir:

AY 109'da *bu yertinçü yer suvka kuturu atkanmak yapşınmak alp ämgäk tetir* "Bu yeryüzüne çokça bağlanmak büyük ıstıraptır",

Kuanş. 174'te *täñri burkan yemä şlok takşutın inçä tep kiginç yarlıkadı kuturu tıñlañ* "Tanrı Burhan yine beyitlerle şöyle cevap buyurdu: Çokça dinleyin!",

Sadāpra. 500'de *ayıg sakınçlıg şimnu kanları tirinläri kuvragları birlä ayı kuturu korkdılar* "Kötü düşünceli Māra hanları, toplulukları ve cemaatleri ile birlikte epey korktular."

Yukarıda verilen sonuncu ifadeye dikkat edilirse, *kuturu* niteleyicisinin, *ayı* "çok, fazla" niteleyicisiyle birlikte bir ikileme dizilimine sahip olduğu gözlemlenebilir. Bu durum ise, niteleyicinin işaretlediği kavramsal alanı daha net bir biçimde ortaya koyabilir.

0.2. Türetim Morfemleri ile Kurulan Yapılar

Tarihsel metinlerde kullanılan bazı kök veya gövdelerin çeşitli türetim morfemleri ile genişleyerek "çokluk" işaretleyen niteleyiciler olarak kullanıldıkları görülmektedir. Bu türden yapılar sözcükselleşmenin önemli örnekleri olarak görülürken, aynı zamanda, kategori değiştirmeleri bakımından kalıcı sözcük türleri olarak donuklaşmışlardır.

e) *üküş*

"Yığmak, biriktirmek" kavram alanına sahip *ük-* fiilinin -(X)ş morfemi ile genişlemesi sonucu meydana gelen *üküş* [26, s. 100; 27, s. 267], kök fiilin kavramsal alanına bağlı olarak "yığılan, biriken şey" → "çok, fazla" kavram alanına geçiş yaparak çokluk niteleyicisi olarak kullanılmıştır. Eski Türkçe döneminde yaygın çokluk niteleyicilerinden biri olarak bütün çevrelerde tanıklanmaktadır:

KT D 29'da *az bodunug üküş kultım* "Az halkı çok yaptım",

M III 13'te *ol içtin sıyar üküş erürlär* "O içerideki yerden çoktur",

KB 151'de *bayat kimkä birsä ukuş ög bilig üküş ädgülökkä uzattı elig* "Tanrı kime anlayış, akıl ve bilgi verirse, o pek çok iyiliklere elini uzatır",

DLT 43'te *tirig esen bolsa tañ üküş körür* "Sağ salim yaşarsa hayret verici şeyleri fazlaca görür".

Üküş niteleyicisi, ayrıca, yaygın bir ikileme formu olarak diğer çokluk niteleyicileri ile sıkça kullanılmıştır:

Kuanşi. 77'de *ärtiñü üküş ädgü kılınç kazganç kazganur alku kişikä amrak bolur* "Çok iyi amel ve kazanç elde eder, herkes tarafından sevilir.",

AY 34ğ'de *ürüş üküş äv bark itgäli usar* "Pek çok ev bark yapabilse",

BT III 87'de *munda udpati tıtağı üküş tälüm erürlär* "Burada Udpati sebebi çoktur",

KB 60'da *ağırlamış artuk üküş hil'ati kalämniñ hakı tep ukuş hürmäti* “Akıla karşı hürmet ve kalemin hakkıdır diye, hükümdar ona çok itibar edip çok ihsanda bulunmuştur.”

Öte yandan, Erdal tarafından bu kök fiilden türediği düşünülen **ükşürü** (<ük-(ü)ş-ür-ü) sözcüğü de kavramsal alanı itibariyle çokluk niteleyicisi olarak değerlendirilebilir. Zira çalışmada Erdal'ın verdiği şu örnekler, çokluk niteleyicisi olarak değerlendirmeye elverişlidir: **ükşürü ötügümin bütürü yarlıkazun, mänin ükşürü ayıg kalıncım, agturup bilgä biliglig kün täñri yarutdı ükşürü karangularıg** [27, s. 731].

f) tälim ve taşım

İlk kez Budist Uygur ve geç dönem Manihaist Uygur metinlerinde tanıklanan **tälim** ve onun eş çifti olan **taşım** sözcüğü, Eski Türkçe metinlerde çokluğu işaretleyen yaygın niteleyicilerden biridir. Ağca [23, s. 61] tarafından, her iki biçimin de Ana Altayca ve İlk Türkçe evrelerinde ***tal-** şeklindeki bir fiilden isim türetim morfemiyle türetildiği belirtilmiş ve /l~/ş/ denkliğine bağlı olarak eş çift olarak tavsif edilmiştir. ***tal-** ve ***taş-** fiillerinden türetildiği varsayımından hareketle, biçimlerin “taşmak, fazlaşmak, artmak” → “çok, fazla” gibi kavramsal bir gelişim gösterdiği anlaşılabilir. Tarihsel metinlerdeki tanıkları ve diğer niteleyicilerle beraber kullanıldıkları ikileme biçimlerinden bazıları şunlardır:

MaitrSeng. 7'de *bu yirtinçüdä aņsız üküş nomlug talım taşım çoğ yalın belgölüg bolmuş ärür* “Bu dünyada fevkalade büyük dinin çokça ışığı belirmiştir”,

BT III 87'de *munda udpati tıtagı üküş tälim ärürlär* “Burada Udpati sebebi çoktur”,

BT XXXVII 178'de *yaragın körü y(a)rılıkamakları üzä ayı tälim savları sakınçları turur* “Çıkarını gözetmek için vereceği buyruklar üzerine pek çok sözleri, düşünceleri var.”

g) adınçığ, muñadınçığ ve tañlançığ

Tarihsel metinlerde çokluğu, fazlalığı işaretlemek için sözcük türeten morfemler arasında **-(X)nçıg** (< **-(X)nç+sıg**) [27, s. 363] morfemi de yer almaktadır. Bu morfemle türetilen **adınçığ, muñadınçığ** ve **tañlançığ** gibi biçimler çokluğu ve fazlalığı işaretleyen niteleyiciler olarak kullanılmıştır. Buna benzer türetimler, temelde “hayret ve hayranlık” uyandıran durumlardan “aşırılığa, fazlalığa” doğru kavramsal bir geçişi temsil etmektedir:

AY 36'da *kanınçsız körklä adınçığ ädgü altunlug linhua çäçäklär* “Çok güzel, çok iyi altın renkli nilüfer çiçeği”,

AY 532'de *täñri yerinteki kişi ajununtakı tañlançığ muñadınçığ ädgü meñig aşagay biz* “Tanrı ülkesindeki ve insanlar âlemindeki çok iyi yemeği yiyeceğiz.”

0.3. Yokluk Morfemi ile Kurulan Yapılar

Türk dilinde, “yokluk, bulunmazlık” kavramı genellikle +sXz morfemi ile işaretlenmektedir. Bu morfem, Türk dilinin tarihsel ve modern yazı dillerinin neredeyse tamamında kullanılan işlek bir morfemdir. İsim kök veya gövdelerine getirildiğinde, sözcükleri sıfat ve zarf gibi niteleyicilere dönüştüren bu morfem, aynı zamanda farklı kategorilerdeki sözcüklerle çekimlenebilen çok işlevli bir birimdir [32, s. 131–155]. Bu morfem ile çekimlenmiş bazı yapıların “çokluk, fazlalık” işaretleyen niteleyici olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Yokluk morfemi ile çekimlenme sonucunda sözcükselleşen bu türden yapılarda, yokluk morfeminin kavramsal etkisi ile birlikte belirli bir sınırın kalktığı ve “sayıca sınırı olmayan” kavramına ve buradan da “çok, fazla, aşırı” gibi bir alana geçiş yaptığı gözlemlenir. Dolayısıyla bu türden sözcüklerde, “sayıca sınırın olmayışı” → “çokluk” bağlantısı kurulmaktadır.

h) ‘*üysiz*¹

Sözcüğün kökeni konusunda çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır. Clauson [26, s. 190], sözcüğü, *ay* “anlayış” köküne bağlayarak “anlayışsız, cahil, aptal” ve bu kavram alanından genişleyen “aniden, mekanik olarak” gibi anlamlara sahip olduğunu düşünmektedir. Röhrborn [33, s. 164], sözcüğü *ayısız* olarak okuyup, “düşünmeden, aşırı, çok” anlamlarını vermiştir. Hamilton [34, s. 125] ise, “bütünüyle, tamamen” kavram alanına sahip sözcüğün, *ay* “kusurlu, eksik, kırık, boş” kökünden geldiğini düşünür. Hatta bu kökün yine “hiçbir şey, hiçbiri” anlamındaki *nüy* formunda da *nü ay* biçiminde bulunabileceğini ileri sürer. Öte yandan, sözcük üzerine yapılan son çalışmada Ağca ve Azılı sözcüğün, yazıtlarda tanıklanmayan, fakat Uygur ve Karahanlı çevrelerinde sıkça kullanılmış karşılaştırma ve derecelendirme niteleyicisi *ay/üy* sözcüğünden yokluk morfemi ile türediğini ileri sürmektedir [35, s. 45-46].

AY 529’da *içinin taşının barça ‘üysiz körklä sävgülük taplaguluk öñlüg yıdlig yegükä aşaguka yaraglıg kılı* “İçini dışını, oldukça fazla güzelliğiyle sevimli, renkli, güzel kokulu ve yemeye içmeye uygun yaparak”,

Maitr. 8’de *bu muntag savlarag eşidip ötrü ‘üysiz sözlöp purnaki inçä tep tedi* “Bu türlü sözleri işittikten sonra çok konuşarak Purnaka şöyle dedi.”,

¹ Sözcük ve kökeninin nasıl okunacağı hâlâ kesin olmamakla birlikte, tarihsel metinlerde de yazımı konusunda bir tutarsızlığın olduğu bilinmektedir. Söz başında /a/ okutan çift elifle yazılmasına karşın, çekimlendiği ince sıralı çeşitli morfemler sebebiyle, Türk dilinde derecelendirme işaretleyicisinin *ay* olduğunu ve işaretleyicideki ünlünün erken dönemde öndamaksillaştığı düşünülmektedir [35, s. 48]. Sözcüğün kökeni ve türevlerindeki imla durumu için söz konusu çalışmaya bakılabilir.

HT 1802'de *bu ymä 'üñsiz uyatıp utsukup özin bilindi* "Bu yine epey utanıp mağlup olup kabul etti."

Sözcüğün *üküş*, *barça* ve *ked* gibi sözcüklerle birlikte ikileme olarak kullanıldığı aşağıdaki örnekler, *'üñsiz* niteleyicisinin çokluğu işaretlediğini gösterecek mahiyettedir:

Maitr. 7'de *bu yertünçüdü 'üñsiz üküş nomluğ tälim taşım çoğ yalın belgülig bolmuş ärür* "Bu dünyada birçok dinin gür ışığı belirmiştir."

AY 231'de *yme taşdın singarkı ayıg ögli yagılar örletmekin ämgütmäkin ikägüni barça 'üñsiz ked särärlär särinürlär* "Yine dış taraftaki kötü düşünceli düşmanların öfkesine ve ıstırap çektirmesine, ikisine, fazlaca sabrederler".

i) *kärgäksiz*

Tuna'nın *kärgäk* sözcüğüne karşılık olarak önerdiği "bir kuş" karşılığı ve *kärgäk bol-* için "kuş olup uçmak, ölmek" [36] teklifi yanında, sözcüğün kavram alanı ve kökeni için türlü teklifler ileri sürülmüştür. Ancak bunlar arasında en makul sayılabilecek olanı Tekin'e aittir. Ona göre, Uygur metinlerindeki *äksüt- kärgät-* ve *äksik kärgäk* ikilemeleri göz önünde bulundurularak *kärgä-* "yok olmak" fiilinden türetilmiş ve "yok olan, mevcut olmayan" kavramlarına karşılık gelen bir sözcük kabul edilebilir [37, s. 71-72]. Bu hâliyle, sözcüğün yokluk morfemine bağlı kazandığı kavramsal alan "yok olmayan" → "var olan" → "gereğinden fazla, gereksiz ve aşırı olan" gibi kavramsal bir aktarıma elverişli hâle gelmesi muhtemeldir.

KT K 12'de *bir tümän agı altun kümüş kärgäksiz kelürti* "Binlerce ipekli kumaş, altın (ve) gümüşü gereğinden fazla getirdi."

TT VI 229'da *nä üçün ölüg kärgäksiz yıdıg ätöz üçün ädgü kün talulayur ädgü kün tiläyür* "Niçin ölü, aşırı kokuşmuş bir beden için iyi bir gün seçer, iyi bir gün ister?"

Ölmez [38, s. 106], yakın zamandaki çalışmasında sözcüğü bu kavram alanıyla değerlendirmiş ve şu örneği göstermiştir: *yıdıg kärgäksiz ät'özümün sidmiş kemişmiş yiñ yar täg tetip.*

j) *kolusuz*

Yalnızca Uygur metinlerinde tanıklanmış ve "Zaman, vakit, periyot" kavram alanlarını karşılayan *kolu* [26, s. 617; 39, s. 390], yokluk morfemi ile çekimlenerek "zamansız, sonsuz" kavram alanlarını işaretleyen bir niteleyici olarak kullanılmıştır. Ancak tarihsel metinlerde çokluğu işaretleyen kimi niteleyicilerle birlikte, "ölçülemez, aşırı, çok" kavram alanları için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zieme [40, s. 132], sözcüğün çeşitli örneklerde "zamansız, ebedi" değil "çok, aşırı" olarak anlaşılması gerektiğine dikkat çekmekte ve Wilkens sözlüğünde [39, s. 391], bu sözcüğü madde başında göstererek "aşırı, sayısız, çok sayıda, sonsuz,

sınırsız, ölçülemez, ölçsüz, hesapsız” karşılıklarına sahip olduğunu belirtmektedir. Bu durumda zamana ait sınırsızlığı sağlayan *kolu+suz* biçiminin metaforik açıdan niceliksel sınırsızlığa taşındığı görülmektedir:

BT XVIII S451’de *ölürmämäknin ymä buyan ädgü kılınçı ymä ança ok ülgüsüz kolusuz titir* “Öldürmemenin yine sevap getirecek iyi ameli de fazladır.”,

AY 629’da *öhrä ärtmiş ür irak sansız sakışsız kolusuz asanki kalplar içintä* “ Önceden geçmiş, uzak sayısız, çok zamanlarda”,

AY 650’de *yalınlığ bädiziñiz kolusuz yarukları tälüm ol* “Aevli süslemenizin sayısız ışıkları çoktur.”.

k) sansız ve sakışsız

Sa- “saymak” fiilinin türevlerinden ikisi olan *san* “sayı” ve *sakış* “sayma, hesap” [26, s. 816, 831; 39, s. 576, 579] sözcükleri, isim kategorisinde kullanılan sözcüklerdir. Bu sözcükler, yokluk morfemiyle çekimlenerek “sayısız, çok, fazla” kavram alanlarına aktarılmış ve çokluğu niteleyen sözcüksel çokluk niteleyicileri hüviyetini kazanmışlardır. Yazıtlardan itibaren tanıklanan bu niteleyiciler, Eski Türkçe metinlerde yaygın ikileme diziliminde kullanılmaktadır:

BK G 12’de *ädgü özlük atın kara kişin kök täyänin sansız kelürüp kop kodtı* “İyi has atlarını, kara samurları (ve) boz dağ sıçanını sayısızca getirip bıraktılar.”,

BT V 46’da *oyunta sansız tümän türlüğ ün ägzig ünär* “Oyunda, sayısız, türlü türlü ses ve ezgiler yükselir.”,

AY 12’de *sansız sakışsız kişilärniñ boyunları bukagulug eligläri adakları bäklig savların ayıtu ötäklärin adırtlayu tururlar* “Sayısız kişilerin boyunları zincirli, elleri bağlı (olarak) sözlerini söyleyip borçlarını ayırıp dururlar”,

AY 340’da *sansız sakışsız toyınlar şamnançlar bu nomda nomlug közin tükäti açıldı* “Sayısız rahipler ve rahibelerin bu öğretilerde inançlı gözü tamamen açıldı.”,

Maitr. 58’de *boğzıntın önmiş tını özä alarıp körmişkä sansız üküş tınlıglarığ ölürdi* “Boğazından çıkan nefesi ile cüzzamlı hale soktuğu sayısız canlıları öldürdü”

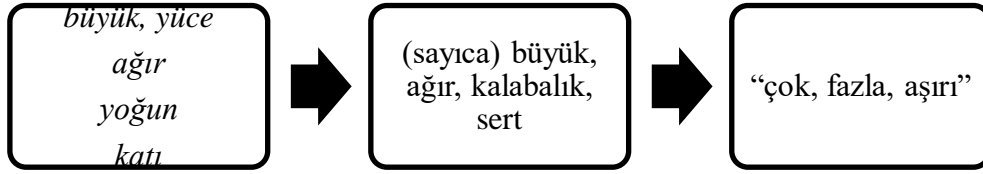
1. Farklı Kavramsal Alanlara Ait Niteleyiciler

Bu sınıftaki niteleyiciler, herhangi bir morfemik türetimden ziyade, mevcut söz varlığının sahip olduğu kavramsal alanlara bağlı olarak “çokluk, fazlalık, aşırılık” işaretleyecek yapılara doğru gelişimini gösteren örnekleri temsil etmektedir. Bu yapılar, çeşitli kavramsal ve semantik ilişkilerle birlikte gramerleşmenin sağladığı semantik alan değişimi/gelişimine uğrayarak niteleyici görevliyle kullanılmış sözcüklerdir.

Bilhassa fiziksel özellikleri ve olumsuzluğu işaretleyen kimi niteleyicilerin, tarihsel metinlerde miktar niteleyicisi olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

1.1. Fiziksel Özellikleri İşaretleyen Formlar

Tarihsel metinlerde, isimleri büyüklük, yücelik, ağırlık, yoğunluk ve sertlik gibi fiziksel özellikler bakımından niteleyen çeşitli sözcüklerin “çokluğu, aşırılığı” işaretleyen niteleyiciler olarak söz diziminde buldukları anlaşılmaktadır. Bu sözcüklerin, temelde, isimlerin fiziksel açıdan öne çıkan “çok, fazla, aşırı” özelliklerini işaretliyor oluşu, mevcut kavramsal alanlarını miktar işaretlemeye doğru geliştirebilmelerine imkân sağlamıştır. Bu kavramsal geçiş şu şekilde formüle edilebilir:

1) ağır

Yazıtlardan modern Türk yazı dillerine kadar oldukça geniş bir alanda kullanılan **ağır** sözcüğü, kökeni tam olarak belirlenemeyen ve “fiziksel ağırlık” için kullanılmış yaygın bir niteleyicidir [26, s. 88; 33, s. 65]. Sözcüğün tarihsel metinlerde yaygın kullanımı ve sahip olduğu kavramsal alan, sözcüğün çok çeşitli kavramsal alanları işaretlemesine imkân sağlamıştır. Temel kavramsal alana bağlı olarak kazandığı “*yüklü (hamile); ezmek-yenmek, fethetmek; değer-değerli-pahalı; saygı-saygılı-mukaddes; güç, çetin, zor-ciddi-engel; yoğun-derin; uyku; yavaş*” somut alandan soyut alana geçişi temsil eden örneklerden bazılarıdır, bu konu hakkında bk. [41]. Ancak **ağır** formunun, çeşitli metinlerde temel kavramsal alanından gelişen “miktar bakımından çokluğu” işaretlediği örnekler bulunmaktadır:

Pothi 355'te *alku türlü ağır ayıg kılınçlarımızı ökünüp* “Türlü türlü çok kötü (olan) amellerimizden pişman olup...”,

Kuan 26'da *kayu tınlıg bağlärä ağır yazuklug bolup* “Herhangi bir canlı, beylere karşı ağır suçlu olup ...”,

BT III 952'de *ağır ulug täñrilär ayaların kavşurup* “Pek büyük tanrılar avuç içlerini kavuşturup”,

HT IX 25a'da *bu ağır ulug özirkänmäkkä ayamakka tägmişimkä* “Bu çok büyük ricaya saygıya ulaştığımda”,

KB 1057'de *bayat yarlıgın ağır tut ağır iligkä tapug kıl isingil bagır* “Tanrı buyruğuna çok itaat et; hükümdara hizmet et, ona gönülden bağlan”.

m) **bädük**

Bädü- “büyüme” fiilinden türetildiği anlaşılan **bädük** sözcüğü, genellikle isimleri büyüklük yönünden niteleyen bir niteleyicidir. Yazıtlardan günümüze kadar geniş bir alanda kullanılan bu niteleyici, “büyük, yüksek, ulu” gibi kavramsal alanları işaretlemesinin yanında, aynı zamanda, “miktar bakımından çokluk” için kullanılmıştır. Bu minvalde, sözcüğün yukarıda zikredilen *fiziksel büyüklük* → *sayıca çokluk* gelişimi yanında, kökü olan **bädü-** fiilinin “artmak, çoğalmak” kavram alanı ve **bädü- üstül-** “artmak, çoğalmak” gibi ikileme şekilleri de göz ardı edilmemelidir [39, s. 153]. **Bädük** biçiminin miktar niteleyicisi olarak kullanımına dair örneklerden bazıları şunlardır:

O 7'de *şad atıg anta bermiş boltukda tokuz oguz tg yağı ärmiş bädük ärmiş* “Şad ünvanını orada verdiğinde Dokuz Oğuz (?) düşmanmış, çokmuş.”,

KB 3687'de *ne ädgü bilig berdi bilgi bädük sävitmiş säviglärkä köñli süzüük* “Kendini sevdirmiş, gönlü temiz ve bilgisi çok olan ne iyi bilgi vermiştir.”.

n) **kalın**

“Yoğun, kalın” kavram alanlarına sahip **kalın** formunun kökeni belirsiz olmakla birlikte, Clauson'un [26, s. 622] **kal-** fiilinden bir fiil adı/sıfat olduğu yaklaşımı kavramsal bağlantıdan çok uzaktır. Öte yandan, birçok araştırmacı, sözcüğün miktar niteleyicisi olarak “çokluğu” işaretlediği konusunda hemfikirdir [34, s. 179; 42, s. 162; 39, s. 322]. Tarihsel metinlerde **kalın** sözcüğünün “çokluk, fazlalık, aşırılık” işaretleyen örnekleri hemen hemen her dönemde tanıklanabilir:

Ye 59 8'de *kalın kadaşımka bökmädim* “Çok (sayıdaki) akrabalarım doymadım”,

BT V 23'te *uzun özin kalın kutun turkaru adasazan tudasazan ärmäki bolzun ärti* “Uzun ömürle ve çok baht ile daima tehlikesiz bir şekilde yaşasın.”,

Kuan. 43'te *ol kalın yağı yavlak ara kalın satıgçılar* “Bu kalabalık yol kesici arasından birçok satıcı”,

DLT 212'de *kalın kaz kılavuzsuz bolmas* “Çok kaz, kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz.”,

KB 1413'te *kapugda tirildi kalın aç böri* “Kapıda birçok aç kurt toplandı”.

o) **katıg**

Tarihsel metinlerin tamamında tespit edilebilen niteleyiciler arasında **kat-** “sert, sıkı ve sağlam olmak” fiilinden türeyen [26, s. 597] **katıg** sözcüğü de bulunmaktadır. Metinlerde “katı, sert, sağlam, acımasız, karışık, karma” [43, s. 103] gibi kavramsal karşılıklara sahip olan sözcük, aynı zamanda, eş

zamanlı bir biçimde “çokluğu, fazlalığı” işaretleyen bir miktar niteleyicisi olarak tanıklanmaktadır. Bilhassa, diğer niteleyicilerin çokluğunu işaretlemek için kullanılan bu biçim, Eski Türkçe sonrası tarihsel Türk dili alanlarında yaygın bir kullanıma sahiptir:

AY 132'de *ol tınlıglar bāk katıg süzük kirtgünç köñülin yiti kınıgta turup* “O canlılar çok temiz (ve) inançlı gönülle keskin istekte durup...”,

AY 393'te *katıg agınçsız bolup bodistvlarınıñ yolına kirtilär* “Çok kararlı olup Bodisatavların yoluna girdiler.”,

KB 3456'da *katıg arzuladı säni körgükä mäni sözçi idtı okıp iltgükä* “Seni görmeyi çok istedi, okuyup iletmem için beni sözcü olarak gönderdi.”,

KB 4342'de *olarını katıg säw agırla sözün biliglärin ögrän öküş ya azın* “Onları çok sev, sözlerini yerine getir; hikmetlerini az çok öğren.”.

p) *ulug*

Clauson [26, s. 136], “büyük (baba)”, “en büyük (oğul)” gibi kullanımlar da dâhil *ulug* sözcüğünün anlamını fiziksel ve metaforik olarak “büyük, muazzam” olarak düşünmektedir. Ona göre *ulug* muhtemelen, kök hâlinde olup *u:* ile anlamsal bir bağı olmadığı için *+lug*'la türemiş bir isim/sıfat olamaz. Gülensoy'a göre [44, s. 965], sözcük <*ül “*temel, asıl, kök*” + *lug* “sıfat yapım eki” yapısından gelişerek “ulu, yüce, saygıdeğer” kavramlarına sahip olmuştur. Bu görüş, alan yazında daha öncede ileri sürülmüş ve yaygın kabulü temsil etmektedir.

Tıpkı yukarıdaki *agir* ve *bedük* formları gibi, *ulug* biçiminin de fiziksel büyüklüğün sayıca büyüklüğe transferi ile miktar niteleyicisi olarak kullanıldığı kimi tanıklara rastlanılmaktadır:

M II 12'de *hormuzta täñritä ulatı ulug küçlüg täñrilär kirit atlıg dıdımlıg başları üzä* “Tanrı Hormuzta ve öteki çok güçlü tanrılar, Kirita denen taşlarla süslü başları üstünde”

Maitr.11'de *oglum ulug karı yüz yigirmi yaşlag män* “Ey oğlum! Ben çok ihtiyar(ım) ve yüz yirmi yaşındayım.”,

Kuan. 195'te *ulug ädgü ögli kolulamak titir* “Çok dostça bir ant içmedir.”,

DLT 242'de *är ulug tındı* “Adam çok soludu.”

1.2. Olumsuz Kavram Alanına Sahip Niteleyiciler

Dünya dillerinin bazılarında olduğu gibi, tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde korku, dehşet, şaşkınlığın ifade edildiği, kötü, çirkin, çılgın gibi olumsuzluğu niteleyen sözcüklerin aşırılık fonksiyonuna bağlı olarak çokluğu işaretlemeye elverişli olduğu bilinmektedir [45, s. 119; 46, s. 312]. Bunun gibi sözcüklerin “anlamsızlaşma”, “anlam belirsizliği” veya “gramer dışı olma” şeklinde nitelendirilmesi uygun olmamakla birlikte; kavramsal gelişimlerinin doğru tayin edilmesi gerekmektedir. Hakeza, özellikle olumsuzlukta (korku, dehşet, kötü, çirkin... gibi.) görülen aşırılığın, miktar

düzleminde aşırılığa transfer edilmesi gayet doğal bir biliş sürecidir. Sözcüklerin temel kavramsal alanlarındaki olumsuzluk “aşırılık, fazlalık” açısından yeni bir kavramsal alana taşınmaktadır. Bu özellik, Türkiye Türkçesinde yaygın miktar niteleyicisi olarak kullanılan **çok** sözcüğünde bile görülür. Tarihsel metinlerde çok sözcüğünün temel kavram alanının “kötü, fena” olduğu bilinmektedir [47].

q) **añıg/anıg/ayıg/ayı**

“Kötü, fena, iğrenç” kavram alanlarını karşılamak üzere, Eski Türkçe dönemine ait birçok metinde tanıklanan **añıg/anıg/ayıg** sözcüğü, yine aynı metinlerde “çokluğu” işaretleyen bir niteleyici olarak kullanılmıştır. Hamilton’a göre, sözcüğün bu işlevi, Fransızcadaki “méchamment, vecheant” (çok fazla, acayip fazla) kullanımını hatırlatmaktadır [34, s. 138]. İlk kez 9. yüzyılda yazıldığı düşünülen **IB**’de tanıklanan bu niteleyicinin diğer metinlerde birçok örneğini bulmak mümkündür:

IB 5’te **añıg** *ädgü ol* “(Bu fal) çok iyidir”¹,

İK 196’da *ol közsüz kişi ayıg bilgä tetir, aña ayıtıñ* “O gözsüz kişi, çok bilgilidir, ona sorun.”,

DLT 40’da **ayıg** *yawuz neñ* “Çok kötü şey”,

KB 5175’te *bu dünya kutıña inanma ayıg inançsız turur kör kılınçı yayıg* “Bu dünya mutluluğuna çok güvenme; onun doğası dönektir, ona inanılmaz.”.

Ses değişimleri ile beraber sözcüğün başka bir varyantı olan **ayı** biçimi de aynı fonksiyona sahip niteleyicilerden biridir [45, s. 117; 48, s. 54]:

ETŞ 7’de **ayı** *tärkkiyü tuyunup* “Çok çabuk idrak ederek”

KB 3082’de *aya ög köñüllüg ukuşlug odug ayı sävmä dünya tokıgay yodug* “Ey akıl ve gönül sahibi, anlayışlı ve uyanık olan insan, bu dünyayı çok sevmeye, onun beklenmedik yerlerde sana zararı dokunur.”

Sözcüğün benzer kavramı işaretleyen ve yaygın niteleyicilerden biri olan **käd** ile birlikte kullanıldığı şu örnek de dikkat çekicidir:

U I 9’da **ayı käd** *öwkäsi kelti* “Çok fazla öfkesi geldi.”.

r) **yawlak**

Yine tarihsel metinlerde, “kötü, fena” kavram alanlarına sahip **yawlak** sözcüğü, çokluğu işaretleyen bir niteleyici olarak kullanılmıştır.

¹ Son yıllarda zıt kavram alanına sahip ifadelerin kullanıldığı oksimoronlar hakkında çıkan bazı çalışmalar hayli dikkat çekicidir. Fakat oksimoronların sadece yapısal özelliklerine göre değerlendirilmesi, çıkarımların hatalı sonuçlanmasına neden olabilmektedir. Mesela son dönemde yapılan çalışmalarda ele alınan *anyıg edgü ol* ifadesindeki *anyıg-edgü* oksimoron değil, aksine *anyıg* ifadesi, miktar niteleyicisine dönüşmüş bir gramer şeklidir. Doğal olarak *anyıg* ifadesi *edgü*nün zıttı değil niteleyicisidir. Bu açıdan bir oksimoron özelliği göstermez.

İslami çevreye ait **DLT** ve **KB**'nin geç dönemde eklenen mukaddimesinde birer örneği tespit edilmektedir:

DLT 367'de *yawlak katıg yıgaç* “çok sert ağaç”,

KB'de *bu kitāb yawlak 'aziz turur* “Bu kitap çok azizdir”.

Öte yandan Uygur çevrelerinde görülen bazı ikileme biçimleri, *yawlak* sözcüğünün çokluk niteleyicisi olarak kullanıldığını gösterebilecek önemli verilerdir:

Huast. 59'da *näçä üküş yawlak çulvu sav sözlädimiz ärsär ymä kün ay ölüer tedimiz ärsär* “Ne kadar çok yalan söz söylediysek ve de Güneş ve Ay ölüer dediysek...”

Maitr. 79'da *ayıg yawlak tsuy irinçü kılmak* “Çok günah işlemek”.

s) *yawız*

“Kötü, fena” kavramları için kullanılan sözcüklerden biri de *yawız*dir. Bu sözcüğün çokluğu işaretlediği örnekler oldukça sınırlı olmakla beraber, kavramsal gelişimi diğer formlarla benzer mahiyettedir:

BT V 372'de *yawız küçsüz küsünsüz* “Çok güçsüz ve kuvvetsiz”.

2. Diğer “Çokluk, Fazlalık, Aşırılık” İşaretleyen Niteleyiciler

Bu gruptaki sözcükler, etimolojiye dirençli veya hâlihazırdaki çalışmalarda köken açısından şüpheli görülen sözcüklerdir. Bu sözcüklerin büyük bir kısmı, etimolojiye dirençli ve daha küçük birimler olmaları yüzünden diğer niteleyicilere göre daha eskicil biçimler olarak kabul edilebilir. Zira morfolojik açıdan daha geniş, diğer bir deyişle türemiş biçimlerin tarihsel gelişimleri tanıklanabilirken, bu gruptaki sözcüklerin büyük bir kısmı ilk tanıklarından itibaren çokluğu niteleyen biçimler olarak öne çıkmaktadır. Bu özellikleriyle, kalıcı zarf oldukları veya zarflık kategorisine ait olmadıkları ileri sürülebilir. Bu grup içerisinde *ärüş*, *idi*, *kaşınçig*, *ked*, *köp/kop* sözcükleri değerlendirilebilir.

Etimoloji sözlüklerinde madde başı olarak verilen *ärüş* sözcüğünün kökeni hakkında bir bilgi yer almamaktadır [26, s. 239; 29, s. 183a]. Sözcüğün nasıl bir kavramsal ilişki ile türetildiği net olarak anlaşılmasa da ikileme örneklerinde genellikle *üküş* ile birlikte kullanılması, biçimin çokluğu işaretlediğini göstermektedir:

TT VI 239'da *ädgü qılınçı qolusuz ärüş üküş titir* “İyi huyları sayısız derecede çok fazladır.”,

MaitrSeng. 90 II 12'de *adrılmaklıg isig koz içintä ärüş üküş kata aknadım* “Ayrılmanın sıcak közü içinde pek çok defa debelendim.”,

Kuanş. 88'de *ol ädgü kılınç ärüş mu titir* “O iyi ameller çok mudur?”.

Ağca [49, s. 76] tarafından “*sahip, efendi*” → “*Tanrı*” → “*hepsi, tamamıyla, bütünüyle*” → “*asla, hiç*” şeklinde kavramsal gelişimi olduğu düşünülen *idi* sözcüğünün kökeni için çeşitli öneriler ileri sürülse de [50, s.

22; 26, s. 41; 37, s. 252; 51, s. 345-346] hâlâ belirsizlik sürmektedir. Ancak söz konusu kavramsal alanlar dışında sözcüğün çokluğu işaretleyen birçok niteleyici görevli örneği mevcuttur:

Wettkampf 50'de *kamağ bodun idi küçlüğ ärdämliğ sakınurlar* "Bütün millet, çok güçlü (ve) erdemli (bir şekilde) düşünür.",

TT II 416'da *ymä ilänmäkim ät'öz mänisi bägädmäkim ärklänmäkim közümtä idi uçuz yenik boltı* "Ayrıca bağlanmam, varlık sevinciyle güçlenmem gözümde çok hafif kaldı.",

Sözcüğün **tälim** ile çift olarak kullanımı da çokluğu gösteren önemli bir veridir:

KB 166'da *meni ämgätür til idi ök tälim başım käsmäsüni käsäyin tilim* "Bana dilim çok eziyet çektiriyor; başımı kesmesinler de ben dilimi keseyim.",

Kimi neşirlerde **kasınçığ** şeklinde okunan sözcüğün, Erdal [27, s. 245] tarafından bağlam ve kavramsal alanları itibariyle **kaşınçığ** biçiminde okunması gerektiği ileri sürülmüş ve kökeni için önceki **kas-** ve **kasın-** önerileri [26, s. 668] kabul edilmemiştir. Öte yandan, kökeni hakkındaki belirsizlik bir yana, sözcüğün **korkınçığ kaşınçığ** "korkunç, dehşet verici" gibi bir ikileme içerisinde değerlendirilmesi 2.2. numaralı başlıktaki yapılarla benzerliğini düşündürmektedir. Bu hâlde, "çokluğu, aşırılığı" işaretleyen birçok örnek tespit edilebilir:

BT III 45'te *kamağ kişilär tutguluk kaşınçığ iduk bu nomni* "Bütün insanların sarılması gereken bu çok kutsal kaideyi..."

BT III 936'da *kaşınçığ körklä bu tuşitta karşıñız uçıtavaç edilti* "Bu çok güzel Tusita Sarayınız Uccadhvaja'da inşa edildi.",

Kuanş. 60'da *kuanşi im pular kutadmak ärdämi antağ kaşınçığ uluğ tetir* "Kuanşi İm Pular'ın mutlu etme erdemi işte (bu kadar) çok büyüktür.",

Tarihsel metinlerde oldukça yaygın kullanılan etimolojiye dirençli niteleyiciler arasında en çok **käd** sözcüğü gösterilebilir. Bu sözcük, niteleyici görevlerini ilk örneklerden beri sürdürmektedir:

AY 4'te *ol bäg balık bägi bolup ärtä käd ölütcü boltı* "O bey şehir beyi olup çok öldürücü oldu."

BT XXVI 63c'de *bugday arpa käd bolzun* "Arpa buğday çok olsun."

KB 317'de *ukuş ol saña ädgü andlığ adaş bilig ol saña käd bağırsak kadaş* "Akıl senin için iyi ve yeminli bir dosttur; bilgi senin için çok merhametli bir kardeşir."

2.1. Hece Tekrarına Dayalı Pekiştirmeler

Bilindiği gibi, dillerdeki pekiştirmelerin anatomisinde, pekiştirilen sözcüğün işaretlediği kavramsal alanın "çokluğu, fazlalığı" söz konusudur. Tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde, en yaygın pekiştirme türü olarak

kullanılan hece tekrarına dayalı pekiştirmeler ise, bu işlevi yerine getirmek için kullanılmaktadır [27, s. 65-66]. Niteleme veya niceleme işlevine sahip herhangi bir sözcüğün hece tekrarına dayalı pekiştirilmesi, o sözcüğün işaretlediği kavram alanında yer alan “çok, fazla” oluşuna bağlanabilir. Bu minvalde, hece tekrarına dayalı pekiştirmeler, çokluğu işaretleyen niteleyici tipolojisine dâhil edilmesi gereken bir diğer strateji olarak kaydedilmelidir¹. Bu türden işaretleyiciler, Eski Türkçe metinlerinde sıklıkla yer almaktadır:

AY 293'te *ädgükä ayıgka ilintiürmädin yapşinturmadın atkaksızın ap arıg süp süzük tüp tüz kılurlar* “İyiye kötüye yapıştırmadan nesnesiz bir şekilde tertemiz, apaçık (ve) düpdüz yaparlar.”,

ETS 10'da *tük tümän türlüg taşsuk ädlärin* “Binlerce türlü acayip mallarla”,

DLT 15'te *Çigil lehçesinde üp ürüñ derler; “bembeyaz” demektir.*

KB 76'da *ünin ötti käklik külär katgura kızıl agzı kan tæg kaşı kap kara* “Keklik yüksek sesle öttü, sanki gülmekten katılıyor; ağzı kan gibi kızıl, kaşı simsiyah.”.

3. “Çokluk, Fazlalık, Aşırılık” İşaretleyen Sözdizimsel Formlar

Eski Türkçeye ait metinlerde, “çokluğu, fazlalığı, aşırılığı” işaretlemek üzere kullanılan sözcüksel işaretleyiciler dışında, sözcük üstü, söz dizimsel yapılara tesadüf edilmektedir. Bu yapıların “çokluğu” işaretlemek için geliştirilmiş özel stratejiler olduğu görülmektedir. Genellikle çokluğun ifadesinde kimi niteleyicilerin tekrarına dayanan bu yapılar, “tekrarlı karşılaştırma formları” olarak nitelendirilirken [52], bazı formların, tekrar etme yanında, morfo-sentaktik işlevlerle ortaya çıktığı gözlemlenmektedir.

3.1. Doğrudan Tekrar Grupları

Bu gruptaki yapılar, çeşitli niteleyicilerin doğrudan tekrar edilmesiyle oluşturulmuş ve söz konusu niteleyicilerin öz niteliklerini karşılaştırma ve üstünlük bakımından “çokluğu ve fazlalığı” işaretleyen biçimlerdir. Yapılarda görülen niteleyicilerin tekrar edilmesi, işaretledikleri kavramsal alanın pekiştirilmesiyle birlikte “çok, fazla, daha fazla, aşırı” gibi niteleyicileri niteleme görevine taşınmıştır. Özellikle Uygur çevrelerinde görülen bu yapıların çok sayıda örnekten bazıları şunlardır:

Kuanş. 122'de *birök kiçig kiçig iliglär körkin körü kurtulgu tınlıglar ärsär* “Eğer çok küçük hükümdarların güzelliğini görerek kurtulacak canlılar ise”,

¹ Bu konu üzerine literatürde birçok yazı yazılmış ve genellikle bu çalışmalarda, hece tekrarından sonraki m/p/r/s seslerinin hangi kurala göre kullanıldığı üzerinde durulmuştur. Ayrıca yapıların Türkçenin tipolojisine aykırı biçimde sözcük eklenme durumları öne çıkarılmıştır. Oysaki Genel Türkçede bu denli yaygın yapıların tipolojik aykırılıklarının söz konusu olamayacağı açıktır. Diğer yandan Türkçenin pekiştirme için neden böyle bir strateji geliştirdiği sadece morfolojik değil; fonolojik ve morfo-semantik açılardan ele alınması gereken bir mesele olarak varlığını sürdürmektedir.

MaitrH. 2.8b'de *uzun yol yoriyur erkän ymä tärññ tärññ dyan sakınçlarag sakınur siz* “Uzun yol yürürken de çok derin istigraqları düşünürsünüz.”,

AY 384'te *äsriññü äd tavarların tolu ulug ulug agılıklar körkitsär* “Büyüleyici mal mülkle dolu çok büyük hazineler gösterse...”.

Çokluğun işaretlenişindeki tekrar grupları arasında, yine “çokluğu, fazlalığı, aşırılığı” işaretleyen niteleyicilerin de kullanıldığı görülmektedir. Bu şekildeki kullanımlarda, çokluğun derece olarak pekiştirildiği gözlemlenmektedir:

BK G 14'te *ulayu buyruk bunça amtı bağlär kañım kaganka ärtiññü ärtiññü timag* “Bunca şimdiki beyler, babam kağana pek çok saygı (?)...”,

MaitrH. 1.a5'te *üküş üküş ajunlarda bärü meni birlä bolmış meniñ şazınımta kutrulguluk tınlaglar* “Pek çok âlemde beri benimle olan (ve) benim dinimde kurtulacak canlılar...”

3.2. Niteleyici+Lokatif (Ablatif)+Niteleyici

Uygur dönemi metinlerinde, konumsal karşılaştırma olarak kabul edilen [52, s. 120; 53, s. 41f, 146-52] ve morfo-sentaktik yol ile geliştirilen bazı analitik yapılar, tekrarlı gruplar arasında lokatif (ablatif) çekimi ile gerçekleştirilmektedir. Bu türden niteleyiciler mevcut niteleyicinin “çokluğunu, fazlalığını” derece olarak işaretleyebilmektedir. Niteleyicilerin “en çokluğu ve en fazlalığı” karşılaştırmaya bağlı olarak kullanılmaktadır:

HamTou 58'de *ädgüdä adgüsi nägü bolur* “En (çok) iyisi hangisidir?”,

Maitr. 18'de *aglakta aglak toyın körki birlä yaraştı* “En (çok) ıssız rahip güzelliğiyle yakıştı.”

KB 5077'de *kişidä yawuzrakı yalğan bolur yawuzda yawuz va'dä kıyğan bolur* “Yalancı, insanların kötüsüdür; çok kötüsü ise, verdiği sözünden dönen kimsedir.”.

3.3. Fiil+mAkIn+Fiil

Tarihsel Türk diline ait metinlerde, fiilleri çokluk açısından niteleyen farklı bir analitik yapı daha geliştirilmiştir. Fiilin *-mAkIn* (matar ve instrumental) morfemiyle ¹ çekimlenmesine ilaveten aynı fiilin tekrar edilmesiyle kurulan bu yapılar, söz konusu fiilin “çok, fazla, aşırı” gerçekleştirildiğini işaretlemektedir. Genellikle Uygur çevresinde görülen bu analitik biçimlerden bazıları şunlardır:

BT XXV 45'te *tünläsintä yänä ençsirämäkin ençsiräp udımaz ärdi* “Geceleri de çok endişe edip uyumazdı.”,

¹ Erdal, bu yapıların bazı örneklerinde *-mAk* morfemi yerine *-(X)g* morfeminin kullanıldığına dikkat çeker: *silkinigin silkin- / silkinmäkin silkin-* [27, s. 204].

HT IX 7a'da *inçip yeritmiş kodı katıglanmakım üzä kertü köngüllüg kommakın komıp* “Ancak mütevazı ve alçakgönüllü olmaya çalışmam hakkında gerçek kalbimle çokça heyecanlanıp...”,

HT X 1196'da *küniñä tavrakta tavrak yitlinmäkin yitlin di* “Günlerce çabucak fazlaca yok oldular.”.

4. Sonuç

VIII. ve XI. yüzyıllar arasında kaleme alınan tarihsel metinlerdeki “çokluk, fazlalık, aşırılık” işaretleyen ve sıfat/zarf görevli niteleyiciler, çeşitli stratejilerle ortaya çıkmıştır. Bu stratejilere dikkat edildiğinde, Türk dilinin tipolojik karakterine uygun bir şekilde, gramerleşme yoluyla meydana gelmiş şekilleri bulmak mümkündür. Ancak niteleyicilerin ortaya çıkışında tercih edilen dillik yöntemler, çeşitlilik gösterdiği için belirli kategorilerde değerlendirilmesi gereken stratejiler bütünü temsil etmektedir. Bu stratejiler ise söz konusu tipolojinin doğrudan ana hatlarını oluşturmaktadır:

- Eski Türkçe metinlerde tespit edilen ve en yaygın niteleyici türetme yolu olarak değerlendirilebilecek yol, fiil veya isim köklerinin çeşitli morfemlerle türetilerek gramerleşme sürecine dâhil olmalarıdır. Bu türden yapılar, genellikle sözcükselleşmiş ve aynı zamanda kategori değiştirmelerine bağlı bir biçimde gramerleşmiş yapılardır. Bu yapılar arasında en kalabalık grup, zarf-fiil çekimli fiillerdir. (a)-(d) örneklerinde olduğu gibi, “artmak, yükselmek” gibi çokluk aşamalarını işaretleyen kimi fiillerin, kavramsal alanlarına bağlı bir şekilde, niteleyici görevli kullanımları görülmektedir. Diğer taraftan, kök veya gövdelerle çekimlenen çeşitli türetim morfepleri de, (e)-(g) biçimleri gibi sözcükselleşme ve gramerleşme sonucu niteleyici işlevlerini kazanmıştır. +sIz yokluk morfemiyle çekimlenen (h)-(k) gibi bazı sözcüksel birimler ise, sayıca sınırın olmayışına bağlı bir şekilde kavramsal alanlarını çokluğa taşımışlardır. Özetle, bu gruptaki yapıların tamamında, kimi morfemler, “çokluk, fazlalık, aşırılık” işaretleyicilerine kavramsal açıdan geçişi sağlayabilecek kök veya gövdelerle çekimlenmiştir.

- Eski Türkçede kullanılan niteleyicilerin bir kısmı, ((l)-(p)) “büyük, yoğun, katı” veya (q)-(s) yapılarında olduğu gibi “korku, dehşet, kötü, çirkin” gibi miktarî aşırılığı işaretleyen isim gövdelerinin, miktar düzleminde aşırılığa transfer edilmesi sonucu ortaya çıkan niteleyicilerdir. Bu türden niteleyiciler, niteliksel veya fiziksel açıdan aşırı olmanın sayıca aşırılığa aktarımını temsil etmektedir. Yalnızca tarihsel metinlerde değil, modern yazı dillerinde de örnekleri görülebilecek bu kavramsal gelişim/değişim, tipolojik değil, dil evrenselliği açısından ele alınması gereken ve birçok dünya dilinde tesadüf edilen bir yoldur.

• Köken açısından şüpheli veya etimolojiye dirençli bazı sözcükler, bu çalışmanın sınıflandırmasında “diğer” kategorisiyle verilmiştir. Çünkü bu gruptaki yapılar, genellikle, ilk tanıklarından beri yalnızca çokluğu işaretleyen miktar niteleyicisi olarak kullanılmış ve daha önceki sözcüksel veya kavramsal gelişimleri konusunda bir tespite imkân bulunamamıştır. Bu çerçevede, yapıların zarf-zarflık ayrımında [5, s. 14], ilkinde dahil edilebilecek daha eskicil yapılar olduğu düşünülebilir. Yine bu grup arasında değerlendirilmesi gereken hece tekrarına dayalı pekiştirme yapıları, isim, sıfat ve zarf kategorisindeki sözcükleri çeşitli yönlerden niteleyen niteleyicilerin, hece tekrarıyla pekiştirilmesi sonucu, niteleme derecelerinin artırılarak “daha çok, fazla” gibi işaretleme görevini üstlendikleri görülmektedir.

• Tarihsel Türk dili metinlerinde “çokluğu, fazlalığı ve aşırılığı” işaretlemek üzere farklı söz dizimsel stratejilerin de geliştirildiği anlaşılmaktadır. Özellikle yalın tekrara ve +*DA* ve +*mAkIn* gibi morfemlerle birlikte oluşturulan tekrara dayanan sözcük gruplarının, yine bu niteleyici görevini üstlendiği görülmektedir. Çeşitli çalışmalarda ikileme olarak kabul edilen bu tekrar grupları, ikileme özelliğinden ziyade niteleyicilerin “çokluk yönünden pekiştirilmesi” olarak değerlendirilmelidir.

• Bütün bu gruplar göz önünde bulundurulduğunda, Eski Türkçede kullanılan ve “çokluğu, fazlalığı ve aşırılığı” işaretleyen niteleyicilerin, gramerleşme ve sözcükselleşmeye bağlı olarak üç temel aşamada ortaya çıktığı söylenebilir. Bu aşamalar, -en yaygın olanlardan başlamak üzere-morfemik, kavramsal ve söz dizimsel aşamalar olarak tespit edilmiştir. Bu aşamalar arasında, farklı kavramlara karşılık gelen sözcüklerin morfeim çekimine bağlı gelişimleri de esasen, gramerleşmenin imkân sağladığı kavramsal gelişime bağlanabileceğinden, tipolojik olarak niteleyicilerin kavramsal ve söz dizimsel olmak üzere iki üst aşamayla ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Öte yandan, çalışmada elde edilen tipolojik çıkarımlar, diğer niteleyici türleri için geçerli bazı stratejileri de temsil etmektedir. Yalnızca belirli niteleyiciler üzerinde yapılan bu mikro düzeyde çalışma, “Türkçenin niteleyici tipolojisi” üzerine yapılacak daha kapsamlı çalışmaların ilk adımı olarak kabul edilebilir.

KISALTMALAR

Abh.: *Abhidharmakośabhāṣya* bk. [54].

AY: *Altun Yaruk* bk. [55].

BahşıÖg.: *Eski Uygurca Bahşı Ögdisi* bk. [70].

BK: *Bilge Kağan Yazıtı* bk. [57].

BT III: *Berliner Turfantexte III* bk. [58].

BT V: *Berliner Turfantexte V* bk. [59].

IduqQoço: *L'Inscription ouigoure de la stele commémorative des Iduq qut de Qoco* bk. [70].

İKP: *Prens Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi* bk. [34].

JapanMa: *Drei zum Avalokiteśvara-sūtra passende Avadānas* bk. [71].

- BT XIII:** *Berliner Turfantexte XIII* bk. [40].
BT XVIII: *Berliner Turfantexte XVIII* bk. [60].
BT XXV: *Berliner Turfantexte XXV* bk. [61].
BT XXVI: *Berliner Turfantexte XXVI* bk. [62].
BT XXXVII: *Berliner Turfantexte XXXVII* bk. [63].
DLT: *Dîvânu Lugâti 't-Türk* bk. [64].
ETS: *Eski Türk Şiiri* bk. [65].
HamTou.: *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang* bk. [66].
HT IX: *Hsüan Tsang Biyografisi IX* bk. [67].
Huast.: *Huastuanıft* bk. [68].
IB: *İrk Bitig* bk. [69].
KB: *Kutadgu Bilig* bk. [72].
KÇ: *Köli Çor Yazıtı* bk. [57].
KT: *Köl Tigin Yazıtı* bk. [57].
Kuanş.: *Kuanşi İm Pular* bk. [73].
Maitr.: *Maitrisimit Nom Bitig* bk. [74].
M II: *Türkische Manichaica aus Chotscho II* bk. [75].
M III: *Türkische Manichaica aus Chotscho III* bk. [76].
Pothi: *Pothi-Book* bk. [77].
TT II: *Türkische Turfan-texte II* bk. [78].
TT VI: *Türkische Turfan-texte VI* bk. [79].
U I: *Uigurica I* bk. [80].
Wettkampf: *Manis Wettkampf mit dem Prinzen* bk. [81].
Ye: *Yenisey Yazıtları* bk. [82].

KAYNAKÇA

1. Kornfilt, Jaklin. *Turkish*. Routledge: London and Newyork. 1997.
2. Karahan, Leyla. "Terimlerde Kapsam Sorunu: "Zarf" Örneği", VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı. 4-7 Aralık 2013, 2014. Bursa: 931-937.
3. Rauh, Gisa. "Adverbs as a linguistic category?". *Adverbs: Functional and diachronic aspects* [Eds. Karin Pittner, Daniela Elsner, Fabian Barteld]. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. pp. 19-46, 2015.
4. Çetin, Osman Ali. *Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2016. Eskişehir.
5. Ağca, Ferruh. "Eski Uygurcada Katlama Zarfları". *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*. 1-7 Haziran 2018. Ulanbator Moğolistan. (Ed. Şaban Doğan-Melis Sezen Güneş). 2018. İstanbul: Kesit, 14-24.
6. Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası. 1974. [TDK Yayınları, 1995].
7. Gencan, Tahir Nejat. *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi. 1979.
8. Aksan, Doğan; Neşe Atabay; İbrahim Kutluk; Sevgi Özel. *Sözcük Türleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1983.
9. Bilgegil, Kaya. *Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları. 1984.
10. Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları. 1986 [1993].
11. Hengirmen, Mehmet. *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi. 1998.
12. Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2003.
13. Ediskun, Haydar. *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi. 2005.
14. Eker, Süer. *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları. 2005. [2009].
15. Göksel, Aslı, Kerslake, Celia. *Turkish: A Comprehensive Grammar*. New York: Routledge. 2005.

16. Lehmann, C. "Information structure and grammaticalization". In Elena Seoane & María José López-Couso (eds.), *Theoretical and Empirical Issues in Grammaticalization*, 207–229. Amsterdam: Benjamins. 2008.
17. Halling, Pernilla Hallonsten. *Semantic Types and Prototypical Adjectives and Adverbs*. Stockholm University. 2012.
18. Jespersen, O. *Analytic Syntax*. New York. 1969.
19. Sweet, Henry. *A New English Grammar: Logical and Historical*. Oxford: Clarendon. 1891.
20. Protopopescu, Daria. "The Morphologization Of Adverbs-An Instance Of Grammaticalization". *Studii Si Cercetari Lingvistice*. LXII: 57–71. 2011.
21. Thraks, Dionysios. *Gramer Sanatı (Çev. Eyüp Çoraklı)*. İstanbul: Kabalcı Yayınları. 2006.
22. Doetjes, Jenny. "Adverbs and Quantification: Degrees Versus Frequency". *Lingua*, 117: 685–720. 2007.
23. Ağca, Ferruh. "Çokluk İşaretleyicisi Olarak Eski Türkçe telim (EOT: delim) Sözcüğü ve Kökeni Üzerine". *Türkbilgi*. 40: 49–62. 2020.
24. Azılı, Kenan. "Dil Düşünce Sistemlerinde Farklı Bir Kavramsal İlişki: Eski Türkçe Örneğinde Yönlülük İlkesi". *Dil Araştırmaları*, 29: 79–98. 2021.
25. Azılı, Kenan. "Eski Uygur Türkçesinde Gözden Kaçmış Bir Niteleyici: ärtä". *Dil Araştırmaları*, 28: 93–104. 2021.
26. Clouston, Sir Gerhard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press. 1972.
27. Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz. 1991.
28. Bang Kaup, W. *Berlin'deki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925–1934)*, Çev. Şinasi Tekin. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları. 1980.
29. Nadalyayev V. M; D. M. Nasılov; E. R. Tenişev; A. M. Şçerbak. *Dryevnyetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk. 1969.
30. Raschmann, S. Christiane. *Die Kapitel über "Die Heilung der Krankheiten" und "Das Lehren der Tat des Jünglings Udakanışyanda" im uigurischen Goldglanzsūtra (24. und 25. Kapitel)*, Berlin: Freie Universität. 1981.
31. Uçar, Erdem. "Eski Uygurca Sözcüklerine Katkılar I: Kalıplaşmış kuturu Zarfi Üzerine", *MTAD*, 10/3: 163–179. 2013.
32. Ağca, Ferruh. *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: TKAE Yayınları. 2010.
33. Röhrborn, Klaus. *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vor Islamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 1977–2017.
34. Hamilton, James Russell. *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi Kötü Prens Öyküsü [Çev. Vedat Köken]*. Ankara: TDK Yayınları. 2011.
35. Ağca, Ferruh; Azılı, Kenan. "Eski Uygurcada Derecelendirme ve Miktar Niteleyicisi Olarak aŋ ('aŋ) Sözcük Birimi ve Türevleri Üzerine". Prof. Dr. Ceval Kaya Armağanı [Ed. O. Fikri Sertkaya, Günay Karaağaç, Mesut Şen]. Ankara: Akçağ Yayınları. 2022.
36. Tuna, Osman Nedim. "Köktürk Yazıtlarında 'Ölüm' Kavramı ile İlgili Kelimeler ve 'kergek bol-' Deyiminin İzahı." VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler. 1957. Ankara: Türk Dil Kurumu. 1960: 131–148.
37. Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları. 1988. [2003].

38. Ölmez, Mehmet. “Devam Eden Çalışmalar: Eski Türkçenin Kısa Sözlüğü ile Uygurcanın Sözlüğü Üzerine Notlar”. *International Journal of Old Uyghur Studies*. 3/1: 95-122. 2021.
39. Wilkens, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch*, Göttingen: Universitätsverlag Göttingen. 2021. [Online Versiyon].
40. Zieme, Peter. *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uigeren*. Berliner Turfantexte XIII. Turnhout: Brepols. 1985.
41. Azılı, Kenan; Koç, Aziz Tolga. “Kavramsal Metafor Örneği Olarak Ağır Ve Eski Türkçede Bir Kavramsal Harita Denemesi”. *Türkbilig* 41: 55–70. 2021.
42. Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları. 2011.
43. Erdem Uçar, Filiz Meltem. “Tarihî Türk Lehçelerinde katıg Kelimesinin Çok Anımlı Yapısı”. *Karadeniz* 31: 101–117. 2016.
44. Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (Cilt 1 A-N)*. Ankara: TDK Yayınları. 2011.
45. Şen, Mesut. “Miktar Zarfı Olarak Kullanılan Kelimelere Lengüistik Bir Bakış”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2008/II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2008.
46. Doğan, Şaban. “The Usage of Adjectives Which Have Negative Meanings as Adverbs of Quantity in Turkish”. *Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences*, 18/32: 303–316. 2017.
47. Ata, Aysu. “Çok Kelimesinin Kökeni Üzerine”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 534: 1310–1313. 1996.
48. Ağca, Esin. “Kutadgu Bilig Örneğinde Türk Dilinde Bir Zarflaşma Modeli: Niteleme Sıfatları → Nicelik Zarfları”. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı Bildiri Kitabı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 49–58. 2019.
49. Ağca, Ferruh. “Eski Türkçe Metinlerde Anımsal ve Fonsiyonel Açından idi ve ige/iye/ie Sözcüğü”. *Bengü Beläk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* [Ed. Bülent Gül]. Ankara: TKAE Yayınları. 65–79. 2013.
50. Gabain, A. von. *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-Tsangs*, Berlin: SBAW. 1935.
51. Erdal, Marcel. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill. 2004.
52. Ağca, Ferruh; Azılı, Kenan. “Eski Uygurcada ‘Tekrarlı Karşılaştırma Formları’ Üzerine”. *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı* [Ed. Ali İhsan Öbek, Yüksel Topaloğlu vd.]. İstanbul: Kesit Yayınları. 2020.
53. Stassen, Leon. *Comparison and Universal Grammar*. Oxford: Blackwell. 1985.
54. Shōgaito, Masahiro. *The Uighur Abhidharmakośabhāṣya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm*. *Turcologica*, Band: 99, Herausgegeben von Lars Johanson. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 2014.
55. Kaya, Ceval. *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 1994.
56. Ölmez, Mehmet. “Tibet Budizmine ait Eski Uygurca Bahşı Ögdisi”, *Bahşı Ögdisi, Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags*, 60. doğum yılı dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı (haz. Jens Peter Laut, Mehmet Ölmez), Freiburg-İstanbul: 261–293. 1998.
57. Aydın, Erhan. *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları. 2012.
58. Tezcan, Semih. *Das uigurische Insadi-Sūtra*, Berliner Turfantexte III. Berlin: Akademie Verlag. 1974.
59. Zieme, Peter. *Manichäisch-türkische Texte*. Berliner Turfantexte V. Berlin: Akademie Verlag. 1975.

60. Zieme, Peter. Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch. Berliner Turfantexte XVIII. Turnhout: Brepols. 1996.
61. Wilkens, Jens. Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig, I-II, Berliner Turfantexte XXV. Turnhout: Brepols. 2007.
62. Kasai, Y. Die uigurischen buddhistischen Kolophone. Berliner Turfantexte XXVI. Turnhout: Brepols. 2008.
63. Wilkens, Jens. Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā, Berliner Turfantexte XXXVII. Turnhout: Brepols. 2016.
64. Ercilasun, Ahmet B. Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk. -Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin-. Ankara: Türk Dil Kurumu. 2014.
65. Arat, Reşit Rahmeti. Eski Türk Şiiri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 2007.
66. Hamilton, James Russell. Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang I-II. Paris: Peeters. 1986.
67. Barat, Kahar. The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang, Ninth and Tenth Chapters. Indiana: Indiana University Research Institute For Inner Asian Studies. 2000.
68. Özbay, Betül. Huastuanift (Manihaist Uygurların Tövbe Duası). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2014.
69. Tekin, Talat. Irk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2013.
70. Geng, Shimin; James Hamilton. "L'Inscription ouïgoure de la stèle commémorative des Iduq qut de Qoco". Turcica. Revue de'tudes turkues, 13: 10–54. 1981.
71. Shōgaito, Masahiro. "Drei zum Avalokiteśvara-sūtra passende Avadānas". Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung [Eds. Jens Peter Laut und Klaus Röhborn]. Veröffentlichungen Der Societas Uralo-Altaica. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 1988.
72. Arat, Reşit Rahmeti. Kutadgu Bilig. İstanbul: Kabalcı Yayınları. 2008.
73. Tekin, Şinasi. Uygurca Metinler I- Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapuñdarika-sūtra), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları Araştırmaları Serisi Edebiyat Filoloji 2. 1960.
74. Tekin, Şinasi. Maytrısimit-Burkancılarnın Mehdisi Maytreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram, Ankara: Ankara Üniversitesi. 1976.
75. Le Coq, A. von. Türkische Manichaica aus Chotcho II. Berlin. 1919.
76. Le Coq, A. von. Türkische Manichaica aus Chotcho III. Berlin. 1922.
77. Clark, Larry. "The Manichean Turkic Poethi-Book". Altorientalische Forschungen 9, 145-218. 1982.
78. Bang Kaup, W.; A. von Gabain. Türkische Turfan Texte II. Berlin: ABAW. 1929.
79. Bang Kaup, W.; A. von Gabain; R. R. Arat. Türkische Turfan Texte VI. Berlin: ABAW. 1934.
80. Müller, F. W. Karl. Uigurica I. Berlin. 1908.
81. Geng, Shimin; H. J. Klimkeit; J. P. Laut. "Manis Wettkampf mit dem Prinzen. Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Tufan". Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 137: 44–58. 1987.
82. Yıldırım, Fikret; Erhan Aydın; Rysbek Alimov. Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig. Ankara: Bilgesu Yayınları. 2013.

Аңдатпа

Жалпы және классикалық грамматикалық тәсілге сәйкес атаулар, зат есімге қатысты сөздер және етістіктердің сапасына қатысты сын есімдер мен үстеулер, осы сөз категорияларын алуан түрлі сипаттайтын бірліктер болып табылады. Біркелкі лексикалық бірліктердің зат есім мен зат есімге қатысты сөздерге әрі етістіктерге сәйкес келуі синтаксистік қызметпен тікелей байланысты. Бұл тұрғыдан, қолжетімді функцияға ие бірліктер «сапалық» категориялық бірліктер деп аталады. Әлем тілдерінің типологиясы диахрондық қолайлы тәсілдер арқылы тарихи кезеңді қамти отырып, сапалық мақсаттағы архаикалық өлшемдердің маңыздылығын арттыра түседі. Бұл тұрғыдан алғанда, түрік тілінің сапалық мақсатта жұмыс жүргізуі үшін, қарастырылып отырған тілдің алғашқы жазбаша реттелуі және осы кезеңді қамтитын түрлі шеңберлер (VIII–XI ғасырлар) ең негізгі деректер құжатын қамтитын өріс көзі болып табылады. Өйткені бұл кезеңде жазылған мәтіндер сапалық тұрғыдан буддистік және исламдық шеңберлер аясын қамтуымен маңызды.

Бұл мақалада VIII–XI ғасырлардағы түрік тілінің алғашқы жазбаша реттелуі сапалық типология тұрғысынан қарастырылады. Әртүрлі сапалық белгілер, түрік тіліндегі бұл бірліктердің жан-жақты мұқият зерттеуді қажет ететіндігін, зерттеуде «көптік, молдық, шамадан тыстық» ұғымын білдіретін мөлшердің сапалық жағына назар аудару және осыған сүйене отырып, жалпы сапалық белгілерге қол жеткізуге әрекет жасалады. Қарастырылатын мөлшердің сапалық грамматикаландыру кезеңі, ұғымдық қатынастар және синтаксистік тізбектер тұрғысынан жіктеумен қатар сапаның жалпы анатомиясы жарыққа шығады. Осылайша, диахрондық, синхрондық тұжырымдарға қол жеткізу арқылы тілдің әлемдік және тілдік типологиясына ықпал етуші тұжырымдар қалыптасады.

Кілт сөздер: көне түрік тілі, типология, мөлшерлік анықтауыштар, грамматика, көптік ұғымы

(Кенан АЗЫЛЫ, Ахмет АҚПЫНАР, Фиген ПАТЫХАН. КӨНЕ ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ «КӨПТІК, МОЛДЫҚ, ШАМАДАН ТЫСТЫҚ» ҰҒЫМЫН БІЛДІРЕТІН МӨЛШЕРДІҢ САПАЛЫҚ ТИПОЛОГИЯСЫ)

Аннотация

Прилагательные и наречия, отвечающие за квалификацию имен существительных и глаголов в соответствии с общепринятым и классическим грамматическим подходом, представляют собой единицы, характеризующие эти категории слов с самых разных сторон. Тот факт, что одни и те же лексические единицы определяют и существительные, и глаголы, связан с их синтаксическими обязанностями. В этом отношении единицы в категории с доступными функциями называются «квалификаторами». Учитывая, что наиболее удобным подходом для типологии языков мира является диахроническая оценка исторических периодов, значение архаических форм для определителей еще больше выдвинется на первый план. В этом отношении для изучения определителей тюркского языка первая письменная инвентаризация рассматриваемого языка и различных кругов, входящих в рамки этого периода (VIII-XI вв.), будет той областью, из которой наиболее подходящие данные документа будут получены. Потому что тексты, написанные в этот период, особенно в буддийской и исламской среде, очень богаты определителями.

В данной статье рассматриваются типологии определителей, выявленных в первой письменной инвентаризации тюркского языка VIII-XI вв. Поскольку наличие большого количества определителей затрудняет изучение этих единиц в тюркском языке, то исследование будет сосредоточено на количественных определителях, означающих «множество, избыток, чрезмерное», и с этой точки зрения будет предпринята попытка достичь общего квалифицирующего символа. Общая анатомия квалификаторов будет раскрыта с классификацией по грамматическим стадиям, концептуальным отношениям и синтаксическим последовательностям обсуждаемых квалификаторов количества. Таким образом, будут достигнуты как диахронические, так и синхронические результаты, также будут выявлены результаты, которые будут способствовать языковой универсальности и языковой типологии.

Ключевые слова: Древнетюркский язык, типология, количественные определители, грамматика, понятие множественности
(Кенан АЗЫЛЫ, Ахмет АКПЫНАР, Фиген ПАТЫХАН. ТИПОЛОГИЯ КОЛИЧЕСТВЕННЫХ ОПРЕДЕЛИТЕЛЕЙ “МНОЖЕСТО, ИЗБЫТОК, ЧРЕЗМЕРНОЕ” В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ)